

RAZNOLIKOST U FOKUSU: INKLUZIVNI I RODNO ODGOVORNI PRISTUP PRAVEDNOJ TRANZICIJI U REGIONU UGLJA PLJEVLJA

RAZNOLIKOST U FOKUSU:
**INKLUZIVNI I RODNO
ODGOVORNI PRISTUP
PRAVEDNOJ TRANZICIJI U
REGIONU UGLJA PLJEVLJA**

PODGORICA
septembar 2023.

Naziv:
**RAZNOLIKOST U FOKUSU: INKLUZIVNI I
RODNO ODGOVORNI PRISTUPPRAVEDNOJ
TRANZICIJI U REGIONU UGLJA PLJEVLJA**

Izdavač:
Program ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)

Autor:
Stevan Kandić

Dizajn/prelom:
Impuls studio

Godina:
2023.

Mjesto:
Podgorica, Crna Gora

*Nalazi, interpretacije i zaključci isključiva su
odgovornost autora i ne odražavaju nužno stavove
UNDP-ja.*

SADRŽAJ

SAŽETAK	7
METOD	10
GLAVNI NALAZI	12
Život u Pljevljima: simbioza sa energetskektorom, osjećaj zapostavljenosti, statičnost stanovništva i nedostatak vjere u promjenu	12
Pravedna tranzicija u Pljevljima: jedinstvena mješavina mnoštva izazova koji se međusobno prepliću i podupiru	17
Zaposlenje u energetskektoruje primarna želja većine stanovnika Pljevalja, a preduzetništvo je atrofiralo	26
Zelena tranzicija može biti pravedna samo ako je rodno odgovorna	31
Alternativni pravci razvoja tokom pravedne tranzicije mogu biti dodaci, ali ne i potpuna zamjena energetskektoruje	35
Iskrena i otvorena komunikacija: ključ pravedne tranzicije	42

SAŽETAK

Za potrebe izrade inkluzivne i rodno odgovorne Mape puta, unaprjeđenja informisanog donošenja odluka, kao i dizajna postojećih i budućih inicijativa i aktivnosti vezanih za pravednu tranziciju, sprovedena je kvalitativna participativna studija u kojoj su učestvovali građani i građanke Pljevalja. Cilj istraživanja je **mapiranje ključnih mikro narativa** koji su prisutni među stanovništvom Pljevalja, te pružanje odgovora na sljedeća pitanja: Koje su odlike života u Pljevljima? Sa kojim izazovima se susrijeću i koje su potrebe građana i građanki Pljevalja za ispunjeniji život? Kako Pljevlja mogu postati grad jednakih mogućnosti za muškarce i žene? Kako stanovništvo percipira pravednu tranziciju? Šta stanovništvo želi da sazna o pravednoj tranziciji?

Analitički dio izvještaja se fokusirao na brojne teme, ali je sistematizovan tako da prati ključne mikro narative kroz šest cjelina. Mikro narativi, iako ne pružaju holističku sliku, alatka su koja se primjenjuje prilikom informisanja i usmjeravanja dizajna inicijativa i aktivnosti.

Sagovornici i sagovornice ukazuju da je život u Pljevljima u **čvrstoj simbiozi sa energetskektorom**. Iako je tolika povezanost vremenom prešla u podređenost života proizvodnom procesu, što je uticalo na kvalitet života, sagovornici visoko vrednuju rad u energetskektor jer se u njemu **više zarađuje, a manje radi**. Oslanjanje na energetskektor proizvelo je **atrofiju u pogledu alternativnih pravaca razvoja**, te sagovornici ističu da su se Pljevljaci „**odrodili**“ od **preduzetništva**. Dodaju da su Pljevlja **zanemareni od strane centralne vlasti**, te da se radi o **gradu od kojeg se samo uzima**, a to važi kako za prirodne, tako i za ljudske resurse. Dio krivice za svoj položaj stanovnici Pljevalja vide i u sebi, tj. svom mentalitetu koji opisuju kao **pasivan i stagnantan**, „**sličan vazduhu koji dišu**“. Nedostatak podrške i prepuštenost samima sebi rezultirali su **gubitkom vjere u promjenu** i u **svoje mogućnosti**, te **prihvatanjem stigme zagađenja** kao nečega što je inherentno Pljevljima. Ipak, optimizam budi stav mladih da situacija nije toliko gora u odnosu na druge opštine na sjeveru Crne Gore, već su „Pljevljaci prosto **navikli da mrače**“.

Pljevlja se odlikuju, jedinstvenom na nivou Crne Gore, mješavinom mnoštva **izazova koji se međusobno prepliću i podupiru čineći svaki od njih ozbiljnijim, a situaciju u kojoj stanovnici ovog grada žive težom**. **Uzročno-posljedični odnosi između izazova** nisu jednosmjerni, već je proces **circularan** i funkcioniše po principu **povratne sprege**. Kao glavni izazov žene i mladi iz Pljevalja vide **zagađenje** – kako vazduha, tako i voda. Ono u velikoj mjeri podstiče, prema njihovom mišljenju, i **iseljavanja**, pogotovo osoba u produktivnoj dobi, koja prouzrokuju negativnu selekciju jer u Pljevljima ostaju samo „oni koji su pomireni sa sudbinom“. Nerazvijena putna infrastruktura grad čini **izolovanim** od ostatka Crne Gore, ali i seoskih područja na prostoru same opštine. **Slaba povezanost sa glavnim kliničkim centrima države** utiče i na kvalitet zdravstva, sistem obrazovanja mladima nudi **ograničen broj profila za usavršavanje**, turistička ponuda je nerazvijena, a kulturni život mladi opisuju kao „**asocijalan**“. **Postepena politizacija** društva i **tinjajući nacionalizam** koji opet poprima vidljive obrise dodatno narušavaju kvalitet života u Pljevljima.

Tržište rada u Pljevljima je **jednolično**, a **zaposlenje u energetskektor**, uz posao u opštinskoj administraciji, čini **primarnu želju većine građana i građanki Pljevalja**. Zapošljavanje u energetskektor vide kao **netransparentno**, a kompanije koje mu pripadaju smatraju da se koriste kao **politički plijen vladajućih partija**. Zapošljava se kadar koji nije stručan, ali koji ima političke konekcije, dok je prisutno i „**nasljeđivanje**“ **radnog mjesta** od strane potomaka zaposlenih. Rad u **privatnom sektoru je izrazito težak**. Vrlo česte su povrede radnih prava poput **neomogućavanja korišćenja odmora, neosiguravanja radnika ili isplata** neoporezovanog dijela zarade „**na ruke**“. Ove prakse češće **pogađaju žene i mlade** koji dominantno rade u ugostiteljstvu i trgovini. Loši uslovi rada, iseljavanje mladih, te egzodus radne snage

ka energetsom sektoru u zadnje tri godine uticali su da sektori pobrojani u prethodnoj rečenici pate od hroničnog nedostatka radnika. Istovremeno, **malo tržište, nerazumijevanje sredine i nedostatak podrške za lokalne inicijative**, te **nedostupnost finansijskih sredstava i biznis barijere** ističu se kao **glavne prepreke za preduzetništvo, posebno žena**.

Za postizanje pravedne zelene tranzicije koja će donijeti korist svim društvenim segmentima, ključno je razumjeti i adresirati **rodne aspekte**. U Pljevljima, ispitanice ukazuju na **duboko ukorijenjenu rodnu nejednakost** koja se ispoljava gotovo odmah nakon rođenja i oblikuje društvene, ekonomske i političke dinamike tokom njihovih života. Učesnici i učesnice Pljevlja opisuju kao **patrijarhalnu sredinu**, što dovodi do niza izazova za žene, uključujući barijere u oblastima kao što su **obrazovanje, zapošljavanje i pristup resursima**. Takvi obrasci imaju značajan uticaj na živote žena, ograničavajući njihov lični i profesionalni razvoj. **Običajna pravila nasljeđivanja** koja prisiljavaju žene da se odreknu svojih prava u korist muških članova porodice dodatno **produbljuju ekonomsku nejednakost** među polovima, ograničavajući ekonomsku autonomiju žena i pristup resursima. To žene čini ekonomski ranjivijima i zavisnim o muškim članovima porodice. Žene iz Pljevalja takođe ukazuju na **učestalu diskriminaciju** u procesu zapošljavanja, pri čemu se često postavljaju pitanja o njihovom bračnom statusu i planovima po pitanju materinstva. Učesnice naglašavaju da čak i kad žene uspiju pronaći posao, suočavaju se s **osjećajem inferiornosti** na radnom mjestu, **diskriminacijom, nižim platama, lošim uslovima rada i ograničenim mogućnostima za napredovanje**. Ovaj niz izazova često vodi tome da se žene **povuku sa tržišta rada** i posvete se isključivo podizanju djece, što dodatno učvršćuje patrijarhalne vrijednosti, te produbljuje rodne i ekonomske nejednakosti. Osim toga, važno je naglasiti da žene često pružaju **značajan doprinos ekonomiji kroz neplaćeni rad u kući i brigu o članovima porodice**. Ovaj neplaćeni rad, poput brige o djeci, starijima i kućnim poslovima, prema stavovima učesnica često ostaje **nevidljiv i nepriznat**. Uprkos tome važno je ukazati na značajan uticaj ovog neplaćenog rada žena na lokalnu ekonomiju i društvo. Sve navedeno **ograničava razvoj potencijala žena** i ima negativne posljedice za društveni razvoj u cjelini. Stoga je izuzetno važno **integrisati principe rodne ravnopravnosti i osnaživanja žena** u proces zelene tranzicije kako bi se podstakle mogućnosti za zaposlenje onih koji su van tržišta rada, a to su u Pljevljima dominantno žene. To se može postići putem **rodno-odgovornih politika i inicijativa**, te **povećanja svijesti o ekonomiji brige**, njege i staranja, te kroz **transformisanje duboko ukorijenjenih patrijarhalnih vrijednosti**.

Dominantna većina sagovornika nije čula za pojam pravedne tranzicije, a među onima koji su upoznati sa pojmom tek je njih nekoliko bilo u stanju da ga definiše. Smatraju da pojam „**pravedan razvoj**“ **bolje zvuči** od „pravedne tranzicije“ koja ima negativan kontekst jer je građani vezuju za političke i ekonomske promjene koje su se u Crnoj Gori dešavale tokom 1990-ih. Sagovornici i sagovornice tvrde da se o **pravednoj tranziciji razgovara u užim, stručnim krugovima**, dok **među opštom populacijom vlada određena vrsta pasivnosti**. Mladi smatraju da je stav o tome da je tranzicija „problem budućnosti“ i „briga nekoga drugoga“ najprisutniji među zaposlenima u energetsom sektoru, a takvim ponašanjem su revoltirani. Sagovornici tvrde da je dati narativ dominantan, što objašnjavaju time da od **političkih elita i menadžmenta energetskih kompanija dobijaju disonantne signale**. **Vjesnici tranzicije**, poput rekultivacije zemljišta i ugradnje solarnih panela se prihvataju sa **simpatijama i entuzijazmom**. Ipak, **alternativni pravci razvoja** tokom pravedne tranzicije se percipiraju samo kao **potrebni dodaci**, ali **ne i potpuna zamjena** energetsom sektoru. Budućnost Pljevalja **bez energetskog sektora posmatra se u mračnim tonovima**. Stariji sagovornici pravce diverzifikacije vide prije svega u industriji, drvoprerađi i proizvodnji cementa, dok **mlađi ističu turizam i pametne tehnologije**, a **ne pokazuju interesovanje za poljoprivredu** u trenutnim uslovima.

Komuniciranje pravedne tranzicije mora biti iskreno i otvoreno. Jezik komunikacije mora biti „**stvarni jezik**“, **uz svođenje stručnih pojmova na minimum**. Naglašava se i potreba za transparentnošću komunikacija. **Benefiti pravedne tranzicije su ono o čemu mladi sagovornici žele najviše da čuju**. Stariji češće ističu značaj prikaza **šire slike** i **postojanje dugoročnog plana koji je otporan na političke promjene** – kako će Pljevlja izgledati u budućnosti i koje su to konkretne promjene koje će tranzicija donijeti. **Žene** najviše

interesuju **informacije** o trenutnim i budućim **pilot projektima** koji su usmjereni na otvaranje novih radnih mjesta i nove industrije. Kanali komunikacije moraju biti prilagođeni ciljnim grupama. Tako, mladi ističu da proces informisanja treba početi još u školi, jer je to najefektivniji način da se dođe do najvećeg dijela njihove generacije. **Murali sa ekološkim porukama** mogu takođe biti snažan alat za prenošenje pozitivnih poruka, ali i uljepšavanje grada i njegovu urbanizaciju. Sagovornici ističu i značaj lokalnog javnog emitera kojeg "svi gledaju", te online portala i društvenih mreža. **Ipak, većinom smatraju da je "živa riječ" najbolji način prenošenja informacija. Stoga, okrugli stolovi, tribine i radionice na kojima bi mogli saslušati eksperte koji govore o tranziciji, ali i aktivno učestvovati kroz postavljanje pitanja su prepoznati kao najefektivniji načini komunikacije.** Nosioци poruka moraju dolaziti i **iz energetskeg sektora** – ukoliko menadžment i zaposleni komuniciraju narativ o zelenom razvoju, proces će se odvijati znatno efikasnije. Tim mora biti **multidisciplinarnog karaktera**, a različiti profili – **političari, ekonomisti, umjetnici** itd. – moraju o tranziciji govoriti iz perspektive svoje profesije. Sagovornici sugerišu da treba razmisliti i o vjerskim poglavarima kao potencijalnim komunikatorima jer "njih zajednica najviše poštuje". Dalje ističu da najviše **vjeruju sugrađanima koji žele da ostanu u Pljevljima** – osobe porijeklom iz Pljevalja čije porodice živi npr. u Podgorici bi bile znatno manje ubjedljivi komunikatori. Mladi bi voljeli sportiste/kinje i umjetnike/ce kao lica kampanje, a žene ističu da je nakon decenija pokušaja muškaraca da riješe problem, vrijeme došlo da se to povjeri ženama.

METOD

Za potrebe izrade inkluzivne i rodno odgovorne Mape puta, unapređenja informisanog donošenja odluka, kao i dizajna postojećih i budućih inicijativa i aktivnosti vezanih za pravednu tranziciju, sprovedena je kvalitativna participativna studija u kojoj su učestvovali građani i građanke Pljevalja. Cilj istraživanja je **mapiranje ključnih mikro narativa** koji su prisutni među stanovništvom Pljevalja, a posebno među ženama i mladima, te pružanje odgovora na sljedeća pitanja:

- Koje su odlike života u Pljevljima?
- Sa kojim izazovima se susrijeću i koje su potrebe građana i građanki Pljevalja za ispunjeniji život?
- Kako Pljevlja mogu postati grad jednakih mogućnosti za muškarce i žene?
- Kako stanovništvo percipira pravednu tranziciju?
- Šta stanovništvo želi da sazna o pravednoj tranziciji?

U okviru istraživanja sprovedeno je ukupno **6 fokus grupa** sa građanima i građankama i **6 ekspertskih intervju**a. Pravedna tranzicija, da bi bila uspješna, mora biti inkluzivna i rodno odgovorna. Stoga, fokus istraživanja usmjeren je na saznavanje posebnih percepcija i stavova žena i mladih u pogledu gore navedenih tema.

Ukupno, u fokus grupama je učestvovalo **39 osoba** – od toga, **26 su žene** (54% mlađih od 30 godina), a **23 osobe su mlađe od 30 godina** (61% od njih su žene). Fokus grupe su organizovane **uživo** u prostorijama Kreativnog haba **u Pljevljima**, u periodu od 10. do 19. jula. Svaka od fokus grupa trajala je između **115 i 135 minuta** i obuhvatala osobe različitih socio-demografskih karakteristika. Cilj ovakve distribucije je bio da se obezbijedi učešće što šireg kruga sagovornika i sagovornica sa različitim stavovima, mišljenjima i uvjerenjima. Međutim, u svakoj od fokus grupa primijenjen je **princip homogenosti** u pogledu jedne socio-demografske karakteristike ispitanika, što je posljedica dizajna samog projekta. Budući da su u fokusu istraživanja **žene i mladi**, sa pripadnicima ove dvije populacione kategorije sprovedene su **po dvije fokus grupe**. Nadalje, **jedna fokus grupa** je sprovedena sa predstavnicima **opšte populacije Pljevalja**, tj. punoljetnim muškarcima i ženama. Na kraju, u cilju pribavljanja „*out of the box*“ perspektive, sprovedena je i fokus grupa sa **osobama porijeklom iz Pljevalja** starosti 25-45 godina **koje žive u Podgorici**.¹

Ekspertski intervjui su sprovedeni sa predstavnicima i predstavnicama **pljevaljskog NVO sektora i medija**. Cilj intervjua bio je da prodube nalaze dobijene kroz fokus grupe i pruže dodatni kontekst za razumijevanje lokalne dinamike. U njima je učestvovalo ukupno **7 osoba**² – 4 žene i 3 muškarca. Intervjui su sprovedeni u periodu od 19. jula do 5. avgusta, a svaki od njih je trajao između **35 i 85 minuta**.

Kroz ukrštanje dobijenih nalaza utvrđene su sličnosti i razlike u stavovima sagovornika. Zapažanjima ili komentarima koji su došli samo iz jednog izvora ili jedne kategorije zainteresovanih strana pridavana je manja težina tokom izrade analize. Stoga, nalazi istaknuti u izvještaju su uglavnom oni koji proizilaze od **više aktera** iz različitih fokus grupa.

1 Detaljni profili učesnika fokus grupa prikazani su u Aneksu

2 Detaljni profili učesnika intervjua prikazani su u Aneksu

Kao što je uobičajeno kod kvalitativnih istraživanja, nalazi iz ove studije se **ne mogu generalizovati** i ne predstavljaju nužno stavove opšte populacije Pljevalja. Zato, cilj autora nije bio da kvantifikuje, već da **razumije percepcije i stavove** građana Pljevalja, te **identifikuje ključne mikro narative** prisutne među sagovornicima. Mikro narativi, iako ne pružaju holističku sliku, alatka su koja se primjenjuje prilikom informisanja i usmjeravanja dizajna inicijativa i aktivnosti. Nepotrebno je reći da ovo ima značajne posljedice po nalaze i zaključke koji se mogu donijeti. Stoga, korisnicima ovog izvještaja se preporučuje da ga čitaju sa punom sviješću o kontekstu u kome su podaci prikupljeni i prirodi samih podataka.

U skladu sa time vrijedi istaći da informacije prikupljene tokom fokus grupa predstavljaju **isključivo** stavove, uvjerenja i percepcije osoba sa kojima je autor razgovarao. Ovi lični prikazi nisu nužno u potpunoj mjeri usklađeni sa činjenicama na terenu.

Analitički dio izvještaja se fokusirao na brojne teme, koje se u širem smislu mogu grupisati u šest oblasti: **život u Pljevljima, opšti izazovi i potrebe, zapošljavanje i preduzetništvo, rodna perspektiva, pravedna tranzicija i njeno komuniciranje.**

Dodatno, treba imati na umu da vremensko ograničenje trajanja fokus grupe i dinamika grupnih intervjua ne dozvoljavaju jednaku zastupljenost svih tema. Iako smo bili zainteresovani da čujemo odgovore koji pokrivaju sve teme, dozvolili smo učesnicima da „odluče“ koja tema zaslužuje više vremena i diskusije. To znači da se određeno pitanje ne može smatrati neproblematičnim samo zbog toga što se o njemu nije raspravljalo opširno. Iako su veoma reprezentativni za ostatak zajednice, učesnici se odlikuju ličnim iskustvima ili iskustvima mikro sredine u kojoj žive. Zbog svega toga, oni donose iskustva i mišljenja koja u značajnoj mjeri zavise od konteksta, i uvijek ih treba razmatrati kao takve.

GLAVNI NALAZI

Glavni nalazi istraživanja sistematizovani su u **šest tematskih cjelina** koje prate strukturu vodiča kreiranog za potrebe sprovođenja kvalitativnog istraživanja, te ukazuju na ključne mikro narative prisutne među građanima i građankama Pljevalja. **Prva cjelina** posvećena je opisu najznačajnijih karakteristika grada i pljevaljskog društva, a služi kao kontekstualni okvir za bolje razumijevanje okruženja u kojem će se sprovesti pravedna tranzicija. **Druga cjelina** vezana je za široko shvaćene izazove sa kojima se stanovnici Pljevalja susrijeću – od zagađenja, preko loše saobraćajne infrastrukture pa sve do iseljavanja – i koji će Pljevalja pratiti kroz proces pravedne tranzicije. **Treća cjelina** se bavi izazovima sa kojima se sagovornici susrijeću tokom zapošljavanja i rada, te ukazuje na bitne karakteristike koje razlikuju rad u javnom od rada u privatnom sektoru. Nadalje, u ovoj cjelini pojašnjeno je i sa kojim se ograničenjima građani i građanke Pljevalja susrijeću kada je preduzetništvo u pitanju. **Četvrta cjelina** posvećena je razumijevanju mikro narativa vezanih za rodne aspekte zelene tranzicije. U njoj se, između ostalog, govori o ukorjenjenoj rodnoj nejednakosti i dubokom uticaju patrijarhalnih normi na pljevaljsko društvo, te barijerama sa kojima se žene susrijeću u pogledu obrazovanja, zapošljavanja i pristupa resursima. Dodatno se ukazuje na to da ove pojave ograničavaju razvoj potencijala žena i imaju negativne posljedice po društveni razvoj u cjelini. **Peta cjelina** posvećena je pravednoj tranziciji u užem smislu – u njoj su analizirani stavovi sagovornika i sagovornica o tome kako razumiju proces pravedne tranzicije, u kojoj mjeri ga smatraju nužnim i da li percipiraju da u zajednici postoji volja da se proces sprovede. Dodatno, prikazani su i alternativni pravci razvoja pljevaljske ekonomije, onako kako ih vide sagovornici i sagovornice. Posljednja, **šesta cjelina**, posvećena je procesu komuniciranja pravedne tranzicije – stavovima učesnika i učesnica o tome kakav mora biti jezik komunikacija, koje kanale komunikacija treba koristiti, koje informacije pružiti građanima i građankama i ko mogu biti potencijalni nosioci i nositeljke poruka.

ŽIVOT U PLJEVLJIMA: SIMBIOZA SA ENERGETSKIM SEKTOROM, OSJEĆAJ ZAPOSTAVLJENOSTI, STATIČNOST STANOVNIŠTVA I NEDOSTATAK VJERE U PROMJENU

„Pljevlja su mnogo lijep grad, multietnički, lijepo živimo. Mala sredina pa mi znamo svako svakoga, znaš ti kako dišem. I kod nas je lijepo. (...) teško je da se živi, ali sad da mi kažete moraš u Njemačku da radiš, ne bih išla tamo. Milion smo prilika imali, devedesetih sa izbjeglicama... Ali, nikad ne bih otišla da živim tamo, volim Pljevlja, mogu da stanem, da popričam, kažem nekome „Dobro jutro“. Vidi kako je lijepo i zeleno kod nas, ne kao u Podgorici! A opet ponekad bude monotono i depresivno, svaki dan sve isto” (Žena, 46 godina, zaposlena)

„Pljevlja su prelijepa...izbori su bili, svi su došli i baš se potrefilo da je bio lijep dan i toliko je bilo mladosti u Pljevljima, svi su bili nasmijani i lijepi, nije ni toliko zagađeno kao zimi. Prođe par dana, odeš do grada i baš neko sivilo i nemam pojma, jer nema mladosti toliko. Kad smo bili mali, često smo gledali Pljevlja kao da živimo u nekom zatvoru i čekali da pobjegnemo. Mislim da sad kad stižu obaveze sa godinama da je to nostalgija, da nas privlači da se vratimo ovdje, a onda kad se vratimo opet kroz nekoliko dana uočavamo sve te nedostatke koji nas uporno vraćaju dolje odakle smo se vratili. Ne znam...” (Student, 24 godine, nezaposlen)

Gotovo istovjetna zapažanja dvoje sagovornika, osoba različitog pola, starosne dobi i obrazovanja, ukazuju na sličnosti u tome kako stanovnici Pljevalja posmatraju svoj grad i dobre i loše strane života u njemu. U ovom poglavlju, a na osnovu percepcija sagovornika i sagovornica, predstavljena je skica života u Pljevljima, tj. najznačajnije karakteristike grada i pljevaljskog društva u čijoj se sijenci odvija svakodnevni život. To će, kao kontekstualni okvir, poslužiti za bolje razumijevanje okruženja u kojem će pravedna tranzicija biti sprovedena. Jedan od osnovnih mikro narativa, na koji ukazuju svi sagovornici je da je **život u Pljevljima čvrsto vezan za sektor proizvodnje uglja i energetike**. Ne samo da je veliki broj stanovnika Pljevalja zaposlen u ovom sektoru, već je njegov uticaj na život vidljiv kroz široku lepezu pojava – od zagađenja pa sve do mentaliteta stanovnika. Tako, predstavnik NVO sektora tvrdi da je ugalj za Pljevljake „sve – to nam je i voda i vatra i biljka i vazduh. Zimi pogotovo vazduh (smijeh)“. Dodatno, ističe se da pored direktnog zapošljavanja, Rudnik uglja i Termoelektrana imaju pozitivne sporedne benefite na stanovništvo – u velikoj mjeri pune opštinski budžet³, posredno upošljavaju veliki broj preduzetnika, malih i srednjih preduzeća, te nude sponzorstva osjetnom broju udruženja i pojedinaca. Na **simbiozu Pljevalja, Rudnika i Termoelektrane** ukazuju i mladi:

„lako imamo i pozitivne i negativne efekte, mislim da smo povezani i da je budućnost grada nekako trenutno povezana sa te dvije firme. Priča se da mladi odlaze, da ne ostaju, ali da se sutra zatvori jedna od te dvije firme to bi bio ogroman problem za grad i njegovu budućnost. Mi ne bi imali 4-5 hiljada radnih mjesta. Tako da mislim da će uvijek ostati Rudnik i Elektrana, jer bez njih nekako Pljevlja nisu Pljevlja“ (Učenica, 17 godina)

Eksperti ističu da je tolika povezanost vremenom prešla u **podređenost života proizvodnom procesu** koja je svojstvena svim regijama pogođenim „prokletstvom resursa“⁴ – „otkrivanju uglja je podređeno sve, pa i planska dokumentacija i razvoj grada. Grad bi trebalo da se širi prirodno uz rijeku, uz polje, ali tu ima uglja pa je tu ostavljeno za taj sektor, a Pljevlja idu u brda“. Sagovornici se sjećaju svoje rane mladosti kada je širom pljevaljskog polja, na mjestu gdje se sada nalazi rudokop, bila zasijana pšenica, te ističu da ista sudbina čeka Maoče, Mataruge i brojna druga mjesta u okolini Pljevalja:

„...zabraniš gradnju na tom prostoru jer je ono dokumentacijom predodređeno kao potencijalno eksploataciono područje – znači ne dozvoljavaš ljudima išta da rade na svom imanju, da grade, a pri tom se odugovlači ta eksploatacija i onda se čudimo što se narod iseljava.“ (NVO sektor)

Nadalje, sagovornici i sagovornice ističu da stanovništvo Pljevalja visoko vrednuje rad u energetsom sektoru jer se u njemu „**lakše ostvaruje profit, mnogo manje se radi, mnogo lakše dolazi do posla**“, a pojedini navode situacije dostojne, kako kažu, „*filmova Živka Nikolića*“⁵:

*„...ljudi odlaze u taj rudarski sektor gdje manje rade, a više zarađuju. Ima čak i ljudi koji idu na rudnik za **manju platu** jer se **manje radi** (smijeh). Svi misle tu možemo da zaradimo, tu su dobre plate, a siguran sam da veći dio ljudi koji radi tu, koji stvarno ima stručnog znanja, da dvije plate mogu samostalno zaraditi nego što imaju na rudnik uglja. U nadi da će biti zaposleni u nekom od velikih industrijskih giganata, ugasili su odmah pretpostavku da možda svoj život mogu i kvalitetnije da provedu ako ga uzmu u svoje ruke.“ (NVO sektor)*

3 U posljednje 4 godine u prosjeku skoro 41% tekućih prihoda opštine Pljevlja potiče od Rudnika uglja i Elektroprivrede Crne Gore u čijem okviru posluje Termoelektrana. Za više detalja vidi: *Dijagnostika socio-ekonomskog stanja u regionu uglja Pljevlja*, UNDP, 2022, str. 62. Unos na: <https://www.undp.org/cnr/montenegro/publications/dijagnostika-socio-ekonomskog-stanja-u-regionu-uglja-pljevlja>

4 Prokletstvo resursa, poznato još i kao paradoks izobilja ili „holandska bolest“ je termin koji je nastao kako bi se opisala situacija u kojoj zemlje bogate mineralnim resursima nisu bile u stanju da iskoriste to bogatstvo za jačanje svojih ekonomija što je, kontraintuitivno, uticalo na niži ekonomski rast u odnosu na zemlje sa nižom količinom resursa. Za više detalja vidi: Venables, Anthony J., *Using Natural Resources for Development: Why Has It Proven So Difficult?*, Journal of Economic Perspectives, 30(1), February 2016, p. 161-184

5 Živko Nikolić (1941-2001) – jedan od najznačajnijih crnogorskih filmskih reditelja i scenarista. Radnja njegovih filmova je uglavnom smještena u ruralna podneblja Crne Gore. U svojim filmovima je prikazivao patrijarhalni moral i svjetonazore stanovništva, te položaj žene u crnogorskom društvu.

Sagovornici i sagovornice gotovo jednoglasno ističu primjere okolnih gradova poput Bijelog Polja, Berana i Prijepolja koji ne posjeduju rudno bogatstvo, ali je njihov ekonomski standard na pljevaljskom nivou, te ukazuju na činjenicu da se stanovništvo ovih gradova češće bavi preduzetništvom i zanatstvom. Sa ovim mišljenjem saglasan je i frilenser porijeklom iz Pljevalja koji živi u Podgorici:

„Pljevljaci su se odrodili od preduzetništva, pa šta god moramo da uradimo, čak i kod najobičnijeg majstora auto da povedemo, mi moramo do Bijelog Polja i Berana da odemo“. Ovaj stav je istican i u toku fokus grupa sa mladima, a lijepo ga pojašnjava student elektrotehnike:

„...(zapošljavanje u energetsom sektoru i opštinskim službama, prim. aut.) potiskuje našu malu privredu, potiskuje preduzetnički duh ljudi. Postaje negativan primjer za buduće generacije. U Bijelom Polju ima dosta porodičnih biznisa koji se sa koljena na koljeno prenose i to je najzdravija osnova. Kod nas je to rijetkost, kod nas olako djeca očevu preduzetničku djelatnost prekinu zato što je mnogo primamljiviji posao na rudniku.“ (Student, 26 godina, zaposlen)

Oslanjanje na energetske sektor utiče i na **atrofiju** u pogledu **alternativnih pravaca razvoja**. Tako, jedna od sagovornica navodi da je nedavno sprovedena ideja o sađenju polja lavande u cilju rekultivacije zemljišta stara i da je mogla biti sprovedena znatno ranije, te da je to „*sugrađanka⁶ koja je radila na rudniku predlagala, ima i 20 godina, ali svi su je ignorisali, mislili da je luda, a sad ipak to rade*“.

Učesnici fokus grupa ukazuju i na to da su Pljevlja **zapostavljena od strane državnog centra**, a svijest o tome da je grad u prošlosti bio značajan trgovinski centar je vrlo razvijena - „*ono što smo mi imali prvi, niko nije imao u Crnoj Gori. (...) koliko god se to Podgoričanima ne sviđalo, oni su bili selo kad smo mi bili Pljevlja*“. Kao ilustrativan primjer, jedan od eksperata navodi da se u prošlosti profit iz pljevaljskih kompanija ulagao u izgradnju hotela na budvanskoj rivijeri, dok sada državni aparat ne sprovodi iste mjere kako bi podstakao oporavak Pljevalja. Od iste grupe sagovornika stiže još jedan trivijalan primjer – ukazuje se na to da se sastanci i radionice u Pljevljima organizuju najčešće nakon 12 časova, vodeći računa o tome da gosti iz drugih gradova moraju stići u Pljevlja. Istovremeno, kada se sastanci organizuju u Podgorici, termin održavanja je najčešće u 8 ili 9 časova ujutru, što znači da učesnici iz Pljevalja moraju krenuti prije svitanja, oko 4-5 časova. Upravo kroz ovakve, naizgled beznačajne detalje, stanovnici Pljevalja ukazuju na način na koji ih tretira politički centar države. Prateći ovaj narativ, u većini fokus grupa prisutan je gotovo vapaj sagovornika da donosioci odluka obrate pažnju na Pljevlja.

Na osjećaj zapostavljenosti ukazuju i mladi. Naime, tvrde da većina stanovnika Crne Gore misli „*da se Crna Gora završava mostom na Đurđevića Tari, te da iza nema ništa, pa ni Pljevalja*“, dok jedna od učenica dodaje i da su njeni vršnjaci iz Pljevalja često zanemareni prilikom prijave na seminare i omladinske škole. Ove aktivnosti se najčešće održavaju u Podgorici i na primorju i organizovane su od strane organizacija iz tih djelova Crne Gore, što mlade iz Pljevalja drži van fokusa datih organizacija, te im povećava troškove i vrijeme putovanja čak i kada su polaznici datih aktivnosti.

Uz ovaj stav usko je vezana i percepcija da su „**Pljevlja grad od kojeg se samo uzima**“, a da to važi kako za prirodne, tako i za ljudske resurse. Ovo sa najvećom dozom gorčine iskazuju sagovornici i sagovornice koji su se iselili iz Pljevalja. Tako, sagovornica koja se preselila u Podgoricu smatra da „*Pljevlja posjeduju sve resurse da budu bukvalno država u državi*“, ali da resursi nisu iskorišćeni na pravi način jer je „**sve otišlo**“.

6 Anonimizirano, prim. aut.

ka Podgorici". Ostali sagovornici Pljevlja opisuju kao grad „iz kojeg se zadnjih 30 godina samo izvozi struja, izrabljen jedan grad, i upravo su iseljavanja efekat tog rabljenja“, te tvrde da će takva situacija trajati „sve dok ima uglja, a onda od Pljevalja neće biti ništa“. Građane i građanke Pljevalja pogotovo pogađaju situacije koje su vrlo značajne u simboličkoj ravni:

„Sve uzimaju, a ništa nismo dobili. Cio život, dok su moja djeca igrala odbojku ja moram da platim. Ne kažem, ali isti taj rudnik uglja bude sponzor Budućnosti (klub iz Podgorice, prim. aut.). **Baš me briga za Budućnost**. Što mojoj djeci ne kupe dresove? Nego se ja jadim da kupim. Dajte pare za lopte, dajte pare za mreže, dajte pare za put.“ (Žena, 46 godina, zaposlena)

Situacija se mijenja u posljednjih nekoliko godina, te sagovornici i sagovornice smatraju da menadžment energetskih kompanija ulaže veća sredstva u grad. Isti stav dijele i predstavnici NVO koji ipak i dalje nisu zadovoljni nivoom investicija, te smatraju da „Vlada Crne Gore mora da se pomiri da Pljevljima treba da ostaje više“. Dio krivice za kvalitet života u Pljevljima sagovornici vide i u sebi, te krivicu pripisuju **svom mentalitetu**. Ukazuju na činjenicu da je on „sličan sa mikroklimom grada – Pljevlja su u kotlini, vazduh se ne kreće, dosta stoji, zimi je period magle. **Takav je i Pljevljak – previše je statičan, ne želi neke promjene, ne želi provjetranje. Kakav nam je mentalitet i zaslužujemo sve šta nam se dešava**“. Doza sličnog fatalizma prisutna je gotovo u svakoj fokus grupi, te Pljevljaci često kritikuju svoje (bivše) sugrađane. Tako npr., sagovornik koji se preselio u Podgoricu ističe da su mladi ljudi u Pljevljima:

„nekako u duši stari, ponašaju se kao da su njihovi roditelji, sve im je teško, sve im je nešto muka, bole ih leđa (smijeh)... Ljudi se non stop žale, ali samo nastavljaju tako – sjedi se kući svoj na svome, jede se, pije, živi kod roditelja. Niko ne želi sebi neki čelendž da da“.

Mladi tvrde da im je **život u Pljevljima gotovo unaprijed predodređen** nakon srednje škole, jer je broj različitih puteva kojim mogu krenuti veoma ograničen. Stoga, upravo je ta učmalost i nedostatak prilika za lični razvoj glavni razlog za odlazak. Kako ističe sagovornik zaposlen u Podgorici:

„ovdje se nudi više za sopstveni razvoj. Ljudi se (...) jednostavno bolje i kvalitetnije razvijaju i probaju više stvari kako bi mogli bolje da upoznaju samog sebe i da jednostavno napreduju i upoznaju različite tipove ljudi kako bi i sami sazreli i bili recimo malo kompletnije ličnosti“ (Muškarac, 35 godina, zaposlen).

Sagovornici ukazuju i na činjenicu da se Pljevljaci vrlo rijetko bore za svoj interes kroz primjer protesta ekološke prirode – „izađe 7 ili 8 ljudi, a onda smo 2020. godine imali organizovane litije sa 17 hiljada ljudi na ulici“ što „ukazuje na svijest naroda koji u Pljevljima živi“.

Ističu da **mentalitet** stanovnika ne samo da pasivno doprinosi velikom broju njihovih **nedaća**, već ih i **aktivno stvara**. Ovu tvrdnju dočarava mladi pravnik koji je odlučio da se vrati u Pljevlja, a koji komentariše tezu o tome da su centralne vlasti u Podgorici krive za probleme Pljevalja:

„...mi na primjer kritikujemo Podgoricu, vi kojeg god Pljevljaka sada sretnete na ulicu – „ah, Podgorica nam uze sve“. Istina, ali ne može Podgorica da nam uzme to ako nam dođe bend „Atomsko sklonište“, a nas dođe pet osoba da sluša, ako postavimo „pametnu“ klupu koju slome za deset sati...za to nam nije kriva Podgorica. Ako dođe ekipa iz „Čistoće“ i posadi lijepu sadnicu, kamera snimi osobu koja to čupa, a policija ne radi ništa...Mi dok sebe malo ne popravimo neće nam ni biti bolje.“ (Muškarac, 26 godina, zaposlen)

U gotovo svim fokus grupama ističu još jedan interesantan primjer ponašanja svojih sugrađana – iako vole da se žale na nivo zagađenja prisutan u njihovom gradu, istovremeno su vrlo često spremni da zažmure na to ukoliko imaju neki svoj partikularni interes.

„...čudan smo narod, pričamo konstantno o nekom zagađenju u Pljevljima i kako nam rudnik i termoelektrana zagađuju vazduh i onemogućavaju život, a svako pojedinačno gleda ima li koju zemlju i kakav rudnik ispod pa da ga proda i uzme pare. Ljudi će **moliti** da se njihova zemlja i njihova kuća sruši, da im se dadnu pare da idu odatle (više osoba klima glavom).“ (Student, 24 godine, nezaposlen)

Pojašnjavaju da se takav novac troši za školovanje djece i kupovinu stana u Podgorici, Beogradu ili Sarajevu. Direktni benefiti takvih transakcija za zajednicu su okarakterisani kao nepostojeći – ne samo da se radi o odlivu novca, već i o odlivu stanovništva jer će djeca onih čije je zemljište obuzeto eksproprijacijom život najvjerovatnije nastaviti van Pljevalja. Svi gore navedeni primjeri vezani za odnose stanovnika Pljevalja prema sebi, sugrađanima i sugrađankama i svom gradu mogu se najbolje sažeti u parafrazu stare latinske sentence koja je dobijena kroz razgovor sa jednim od eksperata – on, naime, tvrdi da je vrlo često „**Pljevljak Pljevljaku Podgoričanin**“⁷ (NVO sektor).

Kada smo učesnike fokus grupa pitali zbog čega se stanovnici Pljevalja ponašaju na ovaj način, dobijen je uvijek isti odgovor. Pasivnost i nebriga su posljedica toga što su „**Ljudi u Pljevljima ubijeni u pojam, (...) što ne vjeruju da mogu biti bolji**“. Isto, samo drugim riječima, ističe i mladi sportista iz Pljevalja:

„Ja bih više volio da ima narod malo svijesti, da se ne usađuje odmah đeci u glavu kako su Pljevlja **najgori grad**, jer ja sam stvarno bio svuda, eto po Srbiji i Crnoj Gori, mogu da kažem da sam bio u 90% gradova. Nisu Pljevlja najgori grad na svijetu, nego jednostavno samo mi sa svojim **razmišljanjem činimo da to bude tako**. Bukvalno učenjem đece da bježe odavde po svaku cijenu. Evo ne znam, živi bili pa videli ko može bolje, ali nisu Pljevlja baš sad zadnja rupa.“ (Muškarac, 25 godina, zaposlen)

Nedostatak podrške rezultirao je **gubitkom entuzijazma i vjere u promjenu**⁸, **nedostatkom vjere u sebe** i svoje mogućnosti⁹, te **prihvatanjem stigme zagađenja** i epiteta „industrijskog grada“¹⁰ u isključivo **pežorativnom smislu**. Ovakva slika o Pljevljima se prenosi dalje, te sagovornici i sagovornice ističu da je negativan stav o njihovom gradu gotovo pravilo. Kako pojašnjava menadžerka u privatnoj kompaniji :

„...susrijećala sam se sa osobama na primjer iz Budve kojima je glupo da dođu u Pljevlja, njima je to smiješno, kao šta ćeš tamo?“ (Žena, 25 godina, zaposlena).

Mladi ističu da prvo treba raditi na promjeni svijesti unutar same zajednice.

Ipak, optimizam budi činjenica da dobar dio sagovornika vidi pozitivniju sliku. Dio mladih tvrdi da situacija u Pljevljima „objektivno nije toliko loša kada se uporedi sa drugim sredinama u Crnoj Gori, međutim **to mračenje je neuporedivo veće nego bilo gdje drugo**“. Stoga, iako se navodi da pri ulasku u Pljevlja prvo što putnici vide jesu Rudnik ili Termoelektrana (u zavisnosti od pravca iz kojega se dolazi), mladi ističu da prvo treba raditi na promjeni svijesti unutar same zajednice. Kako jedna od sagovornica ističe,

treba „postaviti tezu da su **Pljevlja u trendu** i da nisu sva dešavanja samo u Podgorici. Treba previše da se radi, ali mora da se okreće alternativama jer rudnik i eksploatacija uglja nisu budućnost“. Tek ako se to postigne, ako stanovnici Pljevalja svoj grad i život u njemu budu gledali pozitivnije, isto će moći da urade i ostali.

7 Parafraza latinske izreke “Čovjek je čovjeku vuk (*Homo homini lupus est*)”, popularizovane od strane filozofa Tomasa Hobsa u njegovom djelu “Levijatan”

8 „Zašto bi se borili kad su godinama i godinama obećavali, ne možeš ti njima više vjerovati“ (Muškarac, 25 godina, zaposlen)

9 “Niko nije sjeo da nam kaže...čak ni moji pokojni roditelji nijesu sjeli samnom i rekli „ej stani, vidi, u suštini možda bi ti mogao da probaš da radiš to, ovo i ovo, vidi...pružam ti mogućnost...šta ti zapravo želiš?“ Ja stvarno vjerujem da ako država prvi put za moje 33 godine pristupi tako, da će biti mladih u Pljevljima koji bi htjeli da proizvode sir, jaja ili neke druge specijalitete“ (Muškarac, 33, zaposlen)

10 “Smeta taj vječiti epitet industrijskog grada. Ja, za razliku od evo nekih kolega, mislim da Pljevlja imaju i pored toga štošta da ponude, ali da je to negdje stavljeno u drugi plan i da se potencira rudnik uglja i termoelektrana” (Žena, 27 godina, nezaposlena)

PRAVEDNA TRANZICIJA U PLJEVLJIMA: JEDINSTVENA MJEŠAVINA MNOŠTVA IZAZOVA KOJI SE MEĐUSOBNO PREPLIĆU I PODUPIRU

„Kad se u Pljevljima rodiš, rodiš se u kompjuterskoj igrici... stavljeno ti je na „hard“ nivo (smije se, grupno se svi smiju) i tako igraš, pa dok izdržiš.“ (Muškarac, 25 godina, zaposlen)

„Nama je i život izazov“ (Predstavnic medija)

„A ono što fali Pljevljima, **fali sve**. Bukvalno sve fali, sve što možemo da zamislimo fali Pljevljima. Od kulture, do promjene svijesti, do toga da se Pljevljaci, što X (učesnik fokus grupe, prim. aut.) kaže, vrate. Možda malo kao što su nekad Pljevlja bila, da se okrenemo jedni drugima. Znači malo više razumijevanja i više šansi za mlade, to fali Pljevljima. To je oduvijek falilo, ali sad pogotovo fali. (Muškarac, 33 godine, zaposlen)

Nakon što je u prethodnom poglavlju postavljen konceptualni okvir unutar kojega će se kretati nastavak izvještaja, u ovom će se približiti sa kojim se sve **izazovima**, osim zapošljavanja, **susrijeću stanovnici Pljevalja** imajući u vidu da će isti izazovi karakterisati i proces pravedne tranzicije. Ukratko, biće prikazano šta spada pod “sve” u gore navedenom citatu jednog od sagovornika.

Pljevlja nisu jedina opština u Crnoj Gori koja se susrijeće sa izazovima poput zagađenosti, iseljavanja, nedovoljne kulturne ponude ili politizacije društva. Ipak, u Pljevljima je prisutna, na nivou Crne Gore, jedinstvena mješavina mnoštva **izazova koji se međusobno prepliću i podupiru**, čineći svaki od njih ozbiljnijim, a situaciju u kojoj stanovnici ovog grada žive kompleksnijom. Uzročno-posljedični odnosi između izazova nisu jednosmjerni, već je proces **cirkularan** i funkcioniše po principu **povratne sprege**. To su zapravo i osnovni mikro narativi istaknuti od strane sagovornika. Primjera radi, iseljavanje izaziva kulturnu stagnaciju grada jer mladi odlaze, ali nedostaci na polju kulture istovremeno utiču na stanovnike Pljevalja da sreću traže van svoga grada. Isto tako, zagađenje utiče na nerazvijenost svijesti o tome da Pljevlja mogu biti turistička destinacija, a nerazvijenost date svijesti je jedan od razloga zbog kojega Pljevljaci ne preduzimaju konkretniju borbu protiv zagađenja.

Analizu ćemo početi od izazova koji sagovornici i sagovornice najčešće ističu i koji je često prva asocijacija na njihov grad – **zagađenja vazduha**. Zagađenje je prije svega uslovljeno geografijom prostora na kojem se Pljevlja nalaze. Iako sagovornici tvrde da je u prošlosti stanje bilo još gore¹¹, saglasni su da je zagađenje ostalo veliki problem i nakon djelimične modernizacije dimnjaka termoelektrane. Posredno, razlog tome je što izvor zagađenja nisu samo termoelektrana i prašina iz rudokopa, već i (nesavjesni) građani koji u cilju grijanja sagorjevaju materije koje nisu prilagođene za to:

Zagađenje vazduha kao problem najčešće ističu žene, ali ga prepoznaju svi uzrasti.

„Mnogo smo sebični. Komšija, tu blizu, kupi metar drva za cijelu zimu, a loži one peći na prerađeno ulje. Nabavi radi komšiluka metar drva i misli da smo glupi. Taj dim ne vidite, to samo kad udahnete to **siječe, guši, grize, ljuto**. A predveče ono oko 5,6 kad svi popale...“ (Žena, 46 godina, zaposlena)

Kao potencijalno rješenje ovog problema sagovornici navode **dodatne subvencije za “čistije” oblike grijanja** poput peleta. Iako se vrlo često govori i o projektu toplifikacije grada, građani i građanke Pljevalja više ne vjeruju u sprovođenje tog procesa – kako tvrdi jedan od njih, “koja god politička struja da nam to ispriča, ljudi se samo nasmiju, ono, “a važi, to je to, bravo legendo” (smijeh)”. **Zagađenje vazduha kao problem najčešće ističu žene**, ali ga prepoznaju svi uzrasti uključujući i najmlađe stanovnike Pljevalja:

„...profesor je prisustvovao časovima likovne kulture i zajedno smo pravili određene teme na koje bi djeca uradila rad. On se frapirao kada je dao temu „Problem“ i da su od recimo 25 djece 23 rada bila sa

11 “E pa to ‘oću da kažem. 90-ih nije se videlo ništa, čovjek je išao autobusom znači, a ispred njega je išao (pješač koji za cilj ima da navodi vozača, prim. aut.) da bi on uspio da dođe do autobuske stanice” (Žena, 46 godina, zaposlena)

dimnjakom od elektrane (...) Kod drugog odjeljenja opet isto. Jedan je bio samo sa požarima. Znači, požari odu i ugase se, ovo se ne gasi.”(NVO sektor)

Zagađenje vazduha kao problem posmatra se na više nivoa. Najbitniji problem su svakako respiratorna oboljenja koja se natprosječno često javljaju u Pljevljima.

To pogotovo važi za maloljetna lica, te su učesnice u fokus grupama, koje imaju djecu, nerijetko ukazivale na to da su njihova djeca na *“inhalacijama od oktobra do aprila”*. Slično tvrdi i buduća studentkinja elektrotehnike koja ističe da *“u mojoj generaciji, nas je u gimnaziji bilo oko 70, njih je oko 60 imalo makar ili bronhitis ili astmu, a poneko i oboje. Od tog vazduha zimi nemoguće je da oni izađu vani negdje ono na kafu”*.

Zagađenost vazduha ostavlja **posljedice i na mentalno zdravlje stanovnika** Pljevalja jer se tokom gotovo šest mjeseci u godini sunce ne vidi:

„Kad sam se udala ovdje, svaki dan zovu me tata i majka i pitaju kakvo nam je vrijeme, ja samo “oblačno, oblačno”. I mi jednom smo izašli gore tu do Rudnice i znači gore sunce, reko “Ovo nije oblačno, ovo je magla, zagađenost”. (Žena, 30 godina, nezaposlena)

Na kraju, zagađenost utiče i na **negativnu percepciju Pljevalja u očima ljudi van ovog grada**, npr. potencijalnih turista. Nažalost, zagađenost vazduha nije jedina sa kojom se Pljevljaci bore – situacija u pogledu zemljišta i voda je takođe veoma zabrinjavajuća. Kako ističe jedan od sagovornika, *„postoje određeni sinkovi, tj. propadi ugljen-dioksida koji se dešavaju u šumama oko elektrane (...) za sada još nemamo jednačinu da izračunamo uticaj tih kisjelih kiša na zemlju i šume”*. Kada su vode u pitanju, sagovornici iz NVO sektora posebno ističu **položaj gornjeg toka rijeke Čehotine i Otilovičkog jezera** koje je glavni vodozahvat na teritoriji Pljevalja. Pored strateškog značaja za stanovnike grada, te inicijativa da se ovaj dio Čehotine stavi pod zaštitu, sagovornik iz NVO sektora ističe da *„određeni lobiji guraju tu priču o eksploataciji u tom dijelu, a ne o zaštiti prirode i zaštiti vode za piće koja je mnogo veći javni interes”*. Nadalje, on tvrdi da je donji tok Čehotine izuzetno slabo zaštićen, te da se na ovoj rijeci periodično dešavaju pomori ribe, posljednji veći u toku 2019. godine:

„...ima jedan potok koji dolje zagađuje Čehotinu, čista hemija izlazi iz ovih rudničkih okana...on izlazi iz flotacijskog jezera i izaziva dalje pomor ribe ali to je, nažalost, daleko od očiju javnosti, nama iz Pljevalja treba sat i po do tamo (...) često prijavimo slučaj, iz Podgorice njima treba tri sata do Pljevalja i onda još sat i po, za to vrijeme ode voda u Drinu i nemamo dokaze. Nema pravovremenog reagovanja, što oni (industrijski zagađivači, prim. aut.) koriste” (NVO sektor)

Iako je ekološki inspektor prisutan u Pljevljima „od skoro”, sagovornik ukazuje da problemi i dalje postoje, jer data osoba ne može da vrši uzorkovanje vode u čiju se zagađenost sumnja – jedina akreditovana ustanova u Crnoj Gori za to je Centar za ekotoksikološka ispitivanja (CETI) iz Podgorice. Nadalje, kako pojašnjava, *„mi ih zvali, oni kažu “mi smo svi na terenu, dok se okupimo tamo-vamo, proći će pet sati, oteći će to (zagađena voda, prim. aut.)”*. Rekli nam uzmite uzorak vode u prisustvu inspektora za ribarstvo, i mi uzeli i na sudu oboreno. To sam i očekivao naravno - prvo, nisu akreditovana lica uzela uzorak vode, drugo što nisu u adekvatnim sterilnim posudama nego u boce od koka kole...ali to nismo krivi mi, to je sistem takav”. Kao mjeru koja bi mogla pružiti kakvu-takvu zaštitu, sagovornik ističe da u Pljevljima mora biti **zaposleno stručno lice licencirano za uzorkovanje**, kako se ne bi čekao dolazak osoblja iz Podgorice. Ipak, industrijski zagađivači nisu jedini koji uništavaju vode na teritoriji Pljevalja. **Nebrigu pokazuju i sami stanovnici** – tako, jedan od sagovornika navodi slučaj francuskih turista koji su svojoj ambasadi prijavili da su u smještaju u kojem su boravili vidjeli osobu koja je čistila sobe i smeće prosula u obližnju rijeku, a ne u kontejner.

U prethodnim pasusima ukazali smo na probleme koje izaziva zagađenje, te je poželjno vidjeti kako građani i građanke Pljevalja opisuju sistem **zdravstvene zaštite** koji bi trebao da im bude oslonac u sanaciji posljedica zagađenja.

Tešku situaciju u zdravstvu prije svega ističu žene, te smatraju da su Pljevlja i u ovom pogledu zanemarena - iako **posjeduju bolnicu, ona je infrastrukturno u lošem stanju.**

Kako ističe jedan od mlađih sagovornika, „*uslovi su katastrofa, baš prije neki dan sam razgovarao sa jednim doktorom i on kaže bilo koja inspekcija normalna da dođe, u roku od 24 sata bolnica bi morala biti zatvorena*“. Dodatno, ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu komplikuje i činjenica da za zahtjevnije preglede stanovništvo Pljevalja mora putovati do Kliničko-bolničkog centra (KBC) u Podgorici ili do **Berana** – grada do kojega iz Pljevalja **ne postoji javni prevoz**, ali u kojem se nalazi regionalni zdravstveni centar za sjever Crne Gore. Stoga, **stanovnici Pljevalja se snalaze kako umiju**. Predstavnica medija sa gorčinom ističe da je lako prepoznati pacijente KBC-a iz Pljevalja – kartotetu predaju uvijek među prvima, u 8 ujutru, jer na put ka Podgorici kreću oko 4 ujutru. Kada je riječ o Beranama, ona tvrdi da se putuje „*taksijima, plaćaju se privatno auta, treba vam 60 do 80 eura da se ode i dođe iz Berana, što je pogotovo teško za penzionere*“. Pored zastarjelosti samog objekta, sagovornice ističu i **nedostatak lijekova i osnovnih potreština** poput zavoja i konaca:

„Jednom se desilo da nisu imali injekciju Spasmex koja je meni trebala jer imam neki problem sa bubrežima i onda je doktorka koja je srećom morala istu terapiju da prima kao ja, iz svoje tašne izvadila i meni je srećom dala injekciju. Stvarno!“ (Žena, 30 godina, nezaposlena)

Kao veliki problem javlja se i **nedostatak kadra. Ljekari se ne vraćaju u Pljevlja nakon specijalizacije**, iako sagovornici tvrde da im je to zakonska obaveza, budući da troškove specijalizacije pokriva država. Rješenje vide u stimulaciji studenata medicine da se vrate u svoj rodni grad jer trenutno, oni koji se vrate, **rade u lošim uslovima**, primaju **niske nadokande** i često **žive sa roditeljima u višegeneracijskoj zajednici budući da nemaju riješeno stambeno pitanje. Nedostaci i nizak stepen kvalifikacija** uočljiviji su i **na nivou pomoćnog osoblja** – sagovornici i sagovornice tvrde da poslove medicinskih tehničara/ki vrlo često obavljaju osobe koje nisu stručne za datu oblast, budući da su završile kratkotrajnu prekvalifikaciju ili su „kupile“ diplomu.

Sve to rezultira brojnim grotesknim situacijama – davanjem pogrešne terapije koja je dodatno pogoršala zdravstveno stanje, inficiranjem loše zašivene rane djeteta koje je palo sa drveta ili dijagnozom doktora da jedna od učesnica fokus grupa ne može imati djecu iako je u datom trenutnu već bila u petoj sedmici trudnoće. Sagovornici i sagovornice priznaju da su, između ostalog, „**to stvari koje tjeraju Pljevljake odavde**“.

Na kraju, bitno je istaći i **predrasude** sa kojima se suočavaju stanovnici Pljevalja koji pate od dugotrajnih hroničnih, autoimunih ili manje zastupljenih **oboljenja**. Budući da su Pljevlja mala sredina, vrlo često se prenese netačna ili preuveličana informacija o pojedinim odlikama bolesti od kojih te osobe pate, npr. njenoj zaraznosti, te društvo počinje da ih izbjegava. Takav tretman se brzo prenosi iz lične sfere u javnu, što utiče na mogućnosti za obrazovanje, zaposlenje i učešće u javnom životu:

„Ja, znate, u maloj sredini prije 28 godina, kod nas u Crnoj Gori nisu znali šta je X (naziv bolesti, anonimizirano, prim. aut.), četvrtina stanovništva je mislilo da je to zarazna bolest. E sad ne bih ja tu ništa dužila, ja sam hvala Bogu dobro, sve ove godine živim. Mnogo je bilo teško priviknuti se u ovako malom gradu. Ne mora se gledati to ružno, ne moramo se obazirati. Ja jesam ogovarana, ali to nije moje, to je njihovo.“ (Žena, 50 godina, zaposlena)

Govoreći o izazovima sa kojima se Pljevlja susrijeću, nekoliko puta smo pomenuli i **problem nepovezanosti Pljevalja sa ostatkom Crne Gore**, što je posljedica nedovoljno razvijene putne infrastrukture. Ovaj izazov najčešće ističu **studenti i muškarci**, pogotovo oni **koji su napustili Pljevlja** i odselili se u Podgoricu.

Učesnici fokus grupa u više navrata su istakli istorijski značaj Pljevalja kao trgovačkog centra na putu od Dubrovnika ka balkanskom zaleđu, te važne karavanske stanice na tromedi Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije. Ipak, ukazuju da Pljevlja danas nemaju takav status. Kroz razgovor o putevima još jednom do izražaja dolazi **teza o zapostavljenosti Pljevalja**. Tako, sagovornici ukazuju da **autoput Bar-Boljare**, najveći crnogorski infrastrukturni projekat u XXI vijeku, njihovom gradu **ne donosi benefite već direktnu štetu** - i ono malo tranzita koje je kroz Pljevlja prolazilo na relaciji Srbija - hercegovačka rivijera/Trebinje/Dubrovnik sada je zbog lakšeg transporta preusmjereno na autoput. Dodatno, sagovornici ističu i druge negativne aspekte:

*„Što se tiče autoputa koji ste pomenuli, mi nikakve koristi nemamo. I to je velika bruka da tako veliki projekat koji svi Pljevljaci otplaćuju, da se razumijemo, i to **debelo otplaćuju** i otplaćivaćemo, mi nikakve koristi nemamo od tog autoputa.“ (Muškarac, 33 godine, zaposlen)*

„Recimo ovaj što je autoput...Tu su recimo u dionicu uključeni - Bijelo Polje će imati svoj priključak, Berane će imati svoj priključak, Rožaje, Andrijevica, svi oni. Pljevlja neće. Pljevlja su nekako ostale tu u tom nekom zapečku.“ (Muškarac, 35 godina, zaposlen)

Sagovornici tvrde da tokom zimskog perioda *“glavu uvijek nose u torbi čim izađu iz Pljevalja”*, da njihov grad **nikome nije usput i da se kroz Pljevlja ne prolazi**, tj. da je to grad u koji se ne dolazi slučajno već isključivo sa namjerom. Pljevlja se u više navrata opisuju i kao *“slijepo crijevo”* Crne Gore, te se ističe da je to u velikoj mjeri krivica centralne vlasti u Podgorici koja ne ulaže sredstva u saobraćajnu infrastrukturu u ovoj opštini. Sve to rezultira činjenicom da su stanovnici ovog grada **vrlo usmjereni na Srbiju**:

„Ekstremno je teško. Pljevlja su ostala tu gore iza tarskog mosta - ne može proći pruga, ne može proć autoput, nema aerodroma...tu smo će smo, Srbija je blizu, sve što treba da se radi, radi se iz Srbije. Vrlo često ćete vidjet' da ljudi iz Pljevalja idu za Prijepolje, idu za Užice.“ (Muškarac, 33 godine, zaposlen)

Kvalitet magistralnih puteva Pljevljaci opisuju kao loš, a smatraju da je **stanje još gore sa lokalnim putevima** ka pljevaljskim selima. Kako jedna od sagovornica ističe – brže stigne iz Pljevalja do Podgorice nego do svog sela Strahov do, pri čemu tvrdi i da su lokalni putevi takvi *“da ako hoćete da dođete do nekih djelova možete jedino ako vozite džipove velike američke, a zimi helikopterom ili ne znam kako”*. Sve to utiče i na kvalitet života u ruralnim sredinama – loša putna infrastruktura, nedostatak kulturnih sadržaja i nizak kvalitet internet konekcije koji onemogućava bavljenje privrednim djelatnostima podstiču dalje iseljavanje i sprječavaju povratak mladih. S obzirom da čak 36.7% stanovnika Pljevalja živi u ruralnim sredinama¹², ovaj faktor značajno ograničava razvojni potencijal opštine.

Infrastruktura, iako u nezavidnom stanju, pojačano se devastira i zbog prirode transporta u pljevaljskoj opštini koji u velikom procentu obuhvata kamionski transport zbog eksploatacije drvne građe i ruda. Stanovnici Pljevalja smatraju i da je **bez unaprjeđenja putne infrastrukture nemoguće valorizovati potencijale koje njihov grad ima** – bilo da je riječ o industriji ili turizmu:

„...bez putne infrastrukture je nemoguće uopšte da funkcioniše ta cementara (kao potencijalni novi poslodavac, prim. aut.). Današnja cirkulacija nije ista kao prije 20–30 godina. Tad nije bilo saobraćaja kao sad, a zamislite danas toliki broj šlepera i kamiona da se kreće prilikom ove cirkulacije saobraćaja, to je

¹² Dijagnostika socio-ekonomskog stanja u regionu uglja Pljevlja, UNDP, 2022, str. 71

nemoguće. Prvo i osnovno što Pljevljima treba je putna infrastruktura i spajanje sa susjednim državama kako bi uopšte ovaj grad mogao da funkcioniše, jer trenutno je slijepo crijevo. Znete i sami - dođu ljudi na most na Taru, niko neće da svrati kod nas, niko ne zna za Pljevlja, niti je valorizovano bilo što što se nalazi u Pljevljima“ (Žena, 25 godina, zaposlena)

Istovremeno, mladi ističu da bi **bolje saobraćajne veze** Pljevalja sa ostatkom Crne Gore **mogle zaustaviti iseljavanje** stanovništva i doprinijeti oporavku Pljevalja. Mladić koji se nakon studija vratio u Pljevlja u ovom kontekstu ukazuje na **pozitivan primjer Danilovgrada**:

„Danilovgrad ima mnogo manje sadržaja u svakom smislu od Pljevalja, ali dosta je življi i ima mnogo manji pad broja stanovnika iz prostog razloga što je boljom saobraćajnom infrastrukturom povezan. Pljevlja su grad koji je možda najviše pretrpio nepravde kada govorimo o saobraćajnoj infrastrukturi i svi vidovi transporta do Pljevalja su otežani. (...) došli investitori, došli bi i drugi ljudi koji bi možda imali određene resurse. Sa njima bi došla određena radna snaga, povećao bi se broj stanovnika, a onda bi se počeli razvijati i kulturni i drugi vidovi života.“ (Muškarac, 26 godina, zaposlen)

Rješenje problema povezanosti sagovornici vide u **izgradnji brzih cesti ka Sarajevu i Bijelom Polju**, što bi omogućilo bolju konekciju sa glavnim gradom BiH i priključak na autoput Bar-Boljare. To bi skratilo vrijeme putovanja, uticalo na isplativost linija i povećalo broj prevoznika koji povezuju Pljevlja sa ostalim gradovima. Trenutno, i u ovom pogledu sagovornici ističu da je stanje nezadovoljavajuće. Autobuske linije iz Pljevalja ka već ranije pominjanim Beranama i Bijelom Polju, ne postoje. Tako, jedna sagovornica ističe da osobe koje nemaju automobil do Bijelog Polja idu autobusom preko Podgorice. Kada je riječ o ostatku Crne Gore, ističe se da na dnevnom nivou postoji nekoliko linija ka Nikšiću i Podgorici, ali samo jedna dnevno ka primorju¹³. Istovremeno, mladi Pljevljak koji je studirao u Podgorici dodaje da je čak i

„veza sa Nikšićem slaba, većina linija iz Podgorice ne ulazi u Nikšić, staje na magistrali pored Nikšića, tako da ljudi koji idu za Pljevlja moraju da izađu iz grada i sačekaju autobus na putu.“ (Student, 24 godine, nezaposlen).

Mladi i njihovi roditelji u velikoj mjeri ističu i izazove vezane za obrazovanje. Prije svega, ukazuju na činjenicu da **djeca često odustaju od svojih želja** budući da **u Pljevljima ne postoje obrazovni profili kojima su zainteresovani**. Tako, jedna od srednjoškolki ističe da je upisala pljevaljsku gimnaziju jer u tom gradu ne postoji srednja muzička škola, dok nešto starija sagovornica tvrdi da je to bio glavni razlog za njenu selidbu iz Pljevalja i opisuje:

„Pljevlja nemaju tu lepezu mogućnosti za mlade ljude. Ja sam prvenstveno pošla iz Pljevalja zbog budućnosti svoje dece. I jedna i druga su jako talentovane, odlični đaci, umjetnici, onako samouki da kažem i bukvalno deca nijesu imala nikakvu perspektivu u Pljevljima. I za evo nekih, one su tu nekih godinu dana i za godinu dana se već taj njihov talenat pojavljuje i dolazi do izražaja više nego u našem gradu.“ (Žena, 43 godine, zaposlena)

Kada su u pitanju postojeće srednje škole, mladi smatraju da je infrastruktura dotrajala i utiče na kvalitet obrazovanja:

“(prethodne zime, prim. aut.) nije bilo peleta, a pošto su uvodili novi sistem grijanja u školu, to je moralo da dođeš u jaknu, ćebe jedno da bi mogao da preživiš. Od prvog do četvrtog časa se tresesh, a onda nalože tek peti čas i onda umireš koliko je vruće“ (Učenica, 18 godina)

¹³ Data linija pokriva Kotor, Tivat i Budvu, a isključuje Herceg Novi, Bar i Ulcinj

Otvaranjem novih obrazovnih institucija, uz izgradnju brzih saobraćajnica Pljevlja bi mogla iskoristiti svoj položaj i postati grad u koji se ponovo dolazi. Kako ističe jedan od starijih sagovornika, „mi smo zaboravili, u Pljevlja se nekada dolazilo, imali smo po odjeljenje Prijepoljaca i Bosanaca u školama, a sad ni svoje nemamo“.

Istu viziju dijele i mlađi učesnici fokus grupa, te smatraju da se u Pljevljima mogu osnovati odsjeci fakulteta poput **mašinstva** ili **elektrotehnike** jer veliki dio svake generacije na ovim fakultetima čine upravo Pljevljaci. Isto važi i za **Šumarski fakultet** koji trenutno ne postoji u Crnoj Gori, a koji bi mogao doprinijeti revitalizaciji drvne industrije u Pljevljima. Ovdje vrijedi istaći pozitivan primjer Nikšića na koji ukazuje mladi inženjer elektrotehnike:

*„Nikšić je isto grad koji nije sad u nekoj boljoj situaciji, ali je studentski grad i privuče određeni broj mladih ljudi koji dođu tu da studiraju iz različitih krajeva Crne Gore. Samim tim oni obogate grad, daju neku živost, određenu energiju, snagu i mladost koja je potrebna svakom gradu da bi se razvijao. Tako da, po meni su to neka dva ključna faktora – **obrazovanje i putevi**.“ (Muškarac, 26 godina, zaposlen)*

Na situaciju u obrazovanju nadovezuje se i **kulturni život** Pljevalja, o kojem su opet dominantno govorili **mladi**. Većina njih Pljevlja opisuje kao lijep grad u kojem „bukvalno nema šta da se radi“, a društveni, tj. **socijalni život** uz smijeh karakterišu kao „**asocijalan**“.

Ističu da Pljevlja trenutno posjeduju bioskop, ali da „čak i kad se odluče da nešto emituju, to je film koji možeš da nađeš kući na internet“. Ukazuju na nedostatak velikih festivala po kojima je „čak i Podgorica počela biti prepoznatljiva“. Iako u Pljevljima postoje tradicionalni festivali koji su prisutni decenijama, sagovornici ukazuju da publika najčešće pripada generaciji 60+ godina starosti:

„...mi uskoro imamo jedan bitan festival, Dani humora i satire će upravo biti u Pljevljima. Ali tu treba inovirati, mijenjati da postane prijemljivo mladima jer kada kažete Dani humora i satire niko ne očekuje, otprilike, generacije koje su sada 60+ kako sjede i smiju se u foteljama, a to je upravo tako.“ (NVO sektor)

Ista osoba ističe da nije u tolikoj mjeri potrebna finansijska pomoć, koliko **pomoć u pogledu osmišljavanja novih i alternativnih sadržaja koji mogu privući mlade**, te u pogledu obuka iz **oblasti PR-a i logistike**, budući da su to neophodne vještine za organizaciju događaja na veću skalu. Istovremeno nudi se **vizija** koja bi mogla unaprijediti kulturnu ponudu Pljevalja:

*„...volio bih da sutra Pljevlja budu grad lavande, grad festivala, grad savremene industrijske kulture u oblasti umjetnosti, da imaju neki **festival elektronske muzike**, sad već počinjemo da ga skiciramo (smijeh) u tom nekom **industrial duhu**. To itekako može dobro da se organizuje u Pljevljima i garantujem da bi 98% posjetilaca bilo sa strane, pa da i Pljevljaci budu ponosni kao što su Budvani bili kad su svojevremeno ugostili Madonu.“ (NVO sektor)*

Kada svoj grad upoređuju sa Podgoricom, mladi ističu da je lokalna muzička scena znatno manje razvijena, te da **u Podgorici mogu kvalitetnije da provedu svoje slobodno vrijeme**. Takođe, ukazuju da im je potrebna i zona za rekreaciju, te ističu da bi **uređivanje Borovičkog jezera** koje „*nikako da se završi bilo prava stvar da možemo da se rashladimo ljeti*“. Ipak, mladi priznaju da su i sami djelimično odgovorni za stanje u kulturi. Većina njih smatra da je kulturna ponuda bolja u odnosu na deceniju ranije, ali da **među mladima vlada nezainteresovanost**.

“problem je to što naši vršnjaci više vole da ispijaju kafe i pođu u Municipijum (najveća pljevaljska diskoteka, prim. aut.), nego da isprate neko dešavanje, jer baš se dešavalo da odem na predstavu i ne vidim deset ljudi tu”. Fokus grupe sadrže pregršt sličnih svjedočenja, te mladi ističu da njihovi vršnjaci nisu spremni da posjećuju koncerte i predstave, te da na koncerte “krema ex-YU rok muzike koji je u prethodnih deceniju gostovao u Pljevljima dođe manje ljudi nego što bi došlo u Šavniku, pogotovo ako se plaća” (Muškarac, 26 godina, zaposlen).

Pored nezainteresovanosti za kulturnu ponudu, koja je dijelom posljedica toga da kulturna dešavanja nisu prilagođena ukusu današnje omladine, mladi sagovornici ističu i činjenicu da Pljevlja karakteriše **nedostatak brige o prostorima za rekreaciju i o kulturnoj zaostavštini**. Oni ukazuju na “konstantno takmičenje” između nepoznatih počinilaca i opštinskih službi kada je u pitanju uništavanje i obnavljanje igrališta i gradskih ukrasa. Dodatno, smatraju da **Pljevljaci** u velikoj mjeri **ne poznaju, ne vrijednuju, a samim tim i ne umiju da predstave zaostavštinu**, prije svega kulturnu i turističku, **svoga grada**:

„...četrty razred i pokojni učitelj je svima dao da pišemo o nekom dobru u Pljevljima. Na primjer X će da piše o Tari, (...) i tako to. Ja sam dobio da pišem o Municipium S (naselje iz doba antičkog Rima, prim. aut.), a tad se otvorila (istoimena, prim. aut.) diskoteka i ja sam onda razmišljao što mi je **učitelj dao da pišem o diskoteci**. Zamisli koliko je to **poražavajuće!** (...) to je bilo moje razmišljanje, zamislite koliko je to **poražavajuće** kad ja nisam znao o tom Municipiumu S, moj grad i četvrti razred. To sam trebao da znam, al' me niko nije naučio, niko nas nije vodio.“ (Student, 24 godine, nezaposlen)

Nažalost, ostaci rimskog naselja **Municipium S** nisu jedini primjer neiskorišćenog potencijala. Poznatiji, ali najvećem broju Pljevljaka nedostupniji i nedovoljno promovisani artefakt je **pljevaljska diatreta**¹⁴.

Mladi sagovornici sa razočarenjem ističu da “je priča o diatreti fascinantna”, ali da je “97% Pljevljaka nikada nije vidjelo”, te da se diatreta javno pokazuje “samo kada neki ambasador dođe u posjetu Pljevljima, pa mu pokazujemo kako smo bogati”. Pojedini sagovornici sumnjaju da se diatreta uopšte nalazi u Pljevljima, iako ističu da donosioci odluka tvrde da se čuva u pljevaljskom muzeju. Budući da diatreta nije javno izložena jer lokalne vlasti nemaju sredstava da osiguraju njenu bezbjednost, mladi sagovornici ističu da bi Vlada i Ministarstvo kulture trebali pomoći Opštini kako bi ova znamenitost **postala dio stalne muzejske postavke Zavičajnog muzeja**. Oni smatraju da bi se na ovim temeljima mogao graditi novi **narativ o Pljevljima kao kulturnom centru**, a ne gradu koji mladi napuštaju.

Ranije smo već govorili o tome da su stanovnici Pljevalja pasivno prihvatili stigmatu zagađenosti, a to rezultira i činjenicom da **zbog zagađenja svoj grad ne posmatraju kao potencijalnu turističku atrakciju**. I u pogledu ove teme mladi su najoštriji. Kako jedna od sagovornica ističe – “mi omalovažavamo ono naše. Prođem preko mosta na Tari, prespavam. Svaki put! Ili ne obratim pažnju da pređem preko takvog mosta, a ljudi oduševljavaju se.”

¹⁴ Diatreta predstavlja vrstu luksuznog staklenog pehara, izrađenog od kristalnog bezbojnog stakla, reljefno ukrašenog kobaltno plavom mrežom. Karakteristična je za etapu poznog Rimskog carstva, a pronađena je u blizini Pljevalja, na arheološkom lokalitetu Komini, 1975. godine. Pljevaljska diatreta je jedna od 5 u potpunosti očuvanih primjeraka u svijetu, a ostali su izloženi u muzejima u Londonu i Milanu

Sagovornici smatraju da **rad Turističke organizacije mora biti promijenjen iz korjena** jer "oni sve rade pro forme, bitno da urade bedževe i flajere koje niko ne čita". Osim kritika, predlažu i **rješenja**:

„U Plavu svaki dan ljeti imate turu da idete na Visitor, u Rožaje na Hajlu. Mi nemamo planinarsku sekciju, a imamo tako lijepe, evo Ljubišnja, za planinarenje prelijepo. (...) treba postaviti i znake. Zaustave me motoristi iz Poljske, idu odnekud ne znaju ni đe idu (...) Mi ni putokaze nemamo, pa kako da ti ljudi dođu tamo đe hoćemo i vide šta imamo da pokažemo.“ (Muškarac, 25 godina, zaposlen)

Učesnici istraživanja ukazuju i na sveprisutnu **politizaciju društva** kao izazov koji prožima Pljevlja. Iako ističu da je dobro što su njihovi sugrađani „na čelu dvije vodeće političke snage u zemlji, jer se konačno i Pljevlja pitaju za nešto“, smatraju da neće doći do bitnije promjene u ponašanju centralne vlasti prema njihovom gradu. Kada je riječ o lokalnim političkim elitama, većina sagovornika ima negativan odnos prema istim. Kako jedan od sagovornika iz NVO sektora ističe – „**političke partije su u Pljevljima najveći poslodavci, a političari najveći zagađivači – truju mozak**“.

Da su **partijske usluge** poput asfaltiranja puteva u djelovima grada gdje žive glasači partije na vlasti¹⁵ i **partijsko zapošljavanje sveprisutni, ističu** prije svega **žene**, te ukazuju da se, i pored promjene vlasti na lokalnom nivou, u sistemskom smislu ništa nije promijenilo.

Kako tvrdi jedna od sagovornica – „*ranije si morao biti partijski opredijeljen ili rodbina tvoja da bi došao do posla, moraš i sada samo drugi vladaju, jedina razlika je što vas sada prvo kada odete na razgovor za posao pitaju jeste li bili na litijama*¹⁶“. Dati stav potvrđuje i starija sagovornica ističući da je za zaposlenje „*nebitno je li muško ili žensko, nek je i bez jedne ruke, dobiće posao samo ako ima nekoga iza leđa. A ako ti radiš kao crv, ti ne valjaš, to se ne cijeni*“.

Ovakvo stanje proizvodi razočarenje među mlađom populacijom:

„...ja sam prvi kao mlad (smijeh) preko partije dobio posao, iskreno pričam, kao i 99% mladih u Pljevljima (...) partokratija je uništila sve moguće šanse za normalno zaposlenje. Nemate kako ni da posavjetujete mlade šta da upišu, evo na primjer imamo 6 doktora nauka na Zavodu nezaposlenih, ali imate nekoga ko ima srednju školu, zaposli se preko partije u velikoj firmi i ima veliku platu. To šalje signal mladima da odlaze i da nemaju šta ovdje da traže.“ (Muškarac, 33 godine, zaposlen)

Sagovornici koji žive u Podgorici ističu da **iz ovakve prirode odnosa prilikom zapošljavanja proističe** i ranije spominjana **pasivnost Pljevljaka**:

“takvi ljudi se ne bore! Većina tih mjesta u opštini, rudniku je dobijena po političkoj liniji, ne zbog kvalifikacija. Ako se protiviš bilo čemu, uvijek ćeš naljutiti onog ko ti je dao posao, ko ti je učinio uslugu. Sjedi, šuti, hoćeš da jedeš ili da si gladan?” (Žena, 31 godina, zaposlena).

Posljednji izazov analiziran u ovom poglavlju vezan je za **iseljavanje**. Sagovornici ističu da su Pljevlja **puna** jedino **“za praznike i za izbore”**, da su odlasci masovni i da se **dešavaju u kontinuitetu**, a da je među mladima riječ gotovo o akutnoj pojavi. To pokazuju i zvanični podaci – u periodu od 2011. do 2021. godine

15 Kako ističe jedna od sagovornica – “napravili su ne znam koliko stotina asfalta do kuće jednog aktiviste, napravljen put, pa posle imate prekid jer nisu njihovi glasači, pa onda opet asfalt u zavisnosti ko tamo živi. Mislim, to je za film, ali šta ćemo, to je realnost.” (NVO sektor)

16 Vjerske povorke organizovane od strane Srpske pravoslavne crkve tokom 2019. i 2020. godine. Na njihovom talasu došlo je do promjene vlasti 30. avgusta 2020. godine nakon gotovo 30 godina vladavine Demokratske partije socijalista

broj stanovnika Pljevalja opao je za više od 15%, sa 30 788 na 25 917 stanovnika¹⁷. Jedna od sagovornica tvrdi da je među rijetkim mladim osobama koje su se vratile u Pljevlja, te ukazuje na podatak da je "iz gimnazije moje generacije bilo 160 učenika, a od tih 160 sada je u Pljevljima možda nas jedanaest". Iseljavanje stanovnika u produktivnom dobu utiče i na smanjenje nataliteta, te sagovornici ističu da je posljednje školske godine u pljevaljsku gimnaziju upisano tek nešto više od 40 djece. Pljevljaci se iseljavaju pogotovo iz ruralnih područja, te sagovornik zaposlen u Opštini seoskim školama daje "rok od četiri godine. Sve osim one u Odžaku će se zatvoriti, ta će jedina ostati, a sada imamo tri gradske i deset seoskih". Mladi koji su se odselili u Podgoricu ukazuju na činjenicu da u Pljevljima postoje dvije grupe srednjoškolaca – oni koji **žele da rade u energetsom sektoru** i oni koji **žele da pobjegnu iz Pljevalja**, te da se svaki pokušaj promjene sadašnjeg stanja sasjeca u korijenu, a mladi ljudi koji žele promjenu "tjeraju napolje jer su im Pljevlja mala".

Sve to ukazuje na činjenicu da je **zbog iseljavanja u Pljevljima prisutan proces negativne selekcije** – jedan od predstavnika NVO sektora navodi da "za uspješne Pljevljake što su na stranu znaju da kažu "sve što valja dolazi iz Pljevalja", ali onda treba postaviti pitanje ko ostaje u Pljevljima? **Oni što su pomireni sa svojom sudbinom**". Ističe se da je uz sadašnje trendove upitan i proces energetske transformacije u Pljevljima, jer nije jasno na koga se taj proces može osloniti. Kako ističe mladić zaposlen u IT industriji, "nije da omalovažavam, ali za vraćanje se opredijele ljudi koji nisu završili neki teži fakultet u Podgorici ili Beogradu", dok sličan stav ima i sagovornica iz NVO sektora koja tvrdi da "vraćaju se neprovjereni kadrovi, koji su mislili da kada završe, da imaju diplomu, da mogu da rade, uz minimalni učinak maksimalne benefite da imaju".

Proces iseljavanja je bolan za sve koji učestuju u njemu. Tako, dok mlada žena koja sa porodicom planira selidbu van Pljevalja ističe da "imam djecu, gledam na njih dvije i nisam stvarno poluđela da ih ostavim ovdje i osudim ih na ovaj život", nešto starija učesnica ovaj proces posmatra iz pozicije osobe koja ostaje u Pljevljima:

„...strašno bolno, ja se već psihički pripremam za to da će dijete da mi ode i ja sam svjesna da se on nikad neće vratiti ovdje da živi. Ono – rodiš, gledaš i želiš da tu djecu kad se ožene ili udaju budu tu, da sa njima dijeliš život, da vidiš njihovu djecu. A ovako ćeš da ih gledaš preko Vibera i telefona...“ (Žena, 44 godine, zaposlena)

Na pitanje kako zaustaviti iseljavanje, sagovornici nemaju odgovor. Kažu da taj proces traje već dugo¹⁸ i da se prekretnica ne može postići jednom mjerom. Zapravo, indirektno ukazuju na cirkularnost koju smo spomenuli na početku poglavlja ističući da se smanjenje iseljavanja može postići jedino kroz aktivnosti usmjerene na smanjenje zagađenosti vazduha, razvoj saobraćajne infrastrukture, smanjenje nivoa partitokratije i širenje obrazovne i kulturne ponude u gradu. Jedino **kumulativni uticaj gore navedenih mjera**, uz **diverzifikaciju tržišta rada** što je tema narednog poglavlja, **može doprinijeti oporavku Pljevalja**.

¹⁷ Dijagnostika socio-ekonomskog stanja u regionu uglja Pljevlja, UNDP, 2022, str. 71

¹⁸ Broj stanovnika Pljevalja nezaustavljivo pada od 1971. godine, kada je u ovoj opštini živjelo oko 46 000 stanovnika

ZAPOSLENJE U ENERGETSKOM SEKTORU JE PRIMARNA ŽELJA VEĆINE STANOVNIKA PLJEVALJA, A PREDUZETNIŠTVO JE ATROFIRALO

„Šta to može da naćera ćovjeka da ode sa Rudnika i te sigurnosti, šta bi to **toliko bilo dobro?**“ (Student, 23 godine, zaposlen)

„Ja bih ti isprićala ćitavu istoriju šta ti sve preživiš. Ja ti kaćem, mene je stalno bolio stomak, **stalno stres, stres, stres** od toga. Doće inspekcija – ja platu u kovertu primam, radim bez osiguranja, kaće gazda „bjeći na zadnja vrata“. Ja nisam bila samo roćtiljćdzija, bila sam konobar, bila sam kasirka, bila sam ćistaćica, bila sam loćać. I morala sam uvijek da budem nasmijana i lijepa i prijatna i da kaćem dovićdenja, prijatno, izvolite. E sad volim što ne moće da se radi 10 sati, volim ove nove zakone, ne radi se nedelja. Volim to, brate. Da se nećto zna da se cijeni. **A ne da budem rob, a bila sam rob.**“ (Ćena, 42 godine, nezaposlena)

„Ovako to izgleda u drćavnim firmama: Doćeć na posao u 8, sjedeć to sat vremena, u 9 izaćeć na pauzu famoznu i onda sjedeć, pa fino dorućkuješ, pa popijeć jednu kafu, pa drugu, pa treću, pa dok se isprićać s kolegama, uuu eno vidi zavrćeno radno vrijeme, idemo da pokupimo stvari, pokupić torbicu i ideć kući (smijeh, ostale ućesnice klimaju glavom).“ (Ćena, 29 godina, zaposlena)

Mladi ućesnici fokus grupa istiću da im je tema zapoćljavanja bitna, ali ne i ključna. Zadovoljstvo ćivotom, kao ćiri pojam, im je bitnije.

Iako se ćesto navodi da Pljevljaci napućtaju svoj grad iz ekonomskih razloga, mladi ućesnici fokus grupa istiću da im je **tema zapoćljavanja bitna, ali ne i ključna**. Zadovoljstvo ćivotom, kao ćiri pojam, im je bitnije. Naravno, stanje na trćiĆtu rada **jeste** znaćajan faktor koji utiće na nivo zadovoljstva. Diverzifikacija ovog trćiĆta i zapoćljavanje biće glavne teme procesa pravedne tranzicije. Stoga, izdvojeno poglavlje izvjeĆtaja posvećeno je samo ovoj temi i potencijalnim alternativama zapoćljavanju u energetskom sektoru, a zapoćeli smo ga citatima studenta i dvije ućesnice fokus grupa koji slikovito ukazuju na razliku u uslovima rada u javnom i privatnom sektoru u Pljevljima.

Stariji sagovornici istiću da su Pljevlja nekada bila primjer industrijskog centra, a da su iz fabrike „Vektra Jakić“ izlazile nepregledne kolone radnika. Danas, industrija je zamrla, a usljed iseljavanja i niske otkupne cijene proizvoda poljoprivredom se i pored velikog potencijala bave samo stariji ljudi¹⁹. Kako istiće jedan od sagovornika nastanjenih u Podgorici – „2020. godine su mi trebale neke daske vjenćanice za posao, drvena graća. Ja to nijesam mogao da kupim u Pljevljima, iĆao sam u Roćaje (duga pauza). E takva je ćutnja bila u mojoj glavi kad sam shvatio šta radim, a bili smo vodeći u tome“. Ućesnici fokus grupa smatraju da je **trćiĆte rada vrlo jednolićno**, te da **Pljevlja ne mogu ponuditi niĆta sem rada u Rudniku i Termoelektrani**. Ove kompanije, zajedno sa lokalnom administracijom, po rijećima mladog sagovornika predstavljaju „amerićki san“ kada je u pitanju zapoćljavanje u Pljevljima. Zaposlenje u ovim sektorima **primarna je ćelja većine ljudi u Pljevljima**:

„Moja djeca traće da im kupujem kamione, bagere, to vide, to je san, da sjutra rade tamo.“ (NVO sektor)

„Pljevljacima je amerićki san da rade na rudniku i da imaju parking ispred Općtine. Svi se trude da se zaposle, jer kao radić na rudnik ti si zavrćio priću.“ (Mućkarac, 26 godina, zaposlen)

Ipak, sagovornici svih starosnih grupa i oba pola istiću da **zapoćljavanje u energetskom sektoru nije transparentno**, a da su Rudnik i Termoelektrana, kao drćavne kompanije, politićki plijen vladajućih partija.

¹⁹ Broj poljoprivrednih proizvoćaća u Pljevljima je u periodu 2010-2022 prepolovljen – opao je sa 4001 na 2009 poljoprivrednih gazdinstava. Od toga, ćene su nosioci gazdinstva samo u 13.7% slućajeva, što je neznatno niće od crnogorskog prosjeka. Za viće detalja vidi: *Dijagnostika socio-ekonomskog stanja u regionu uglja Pljevlja*, UNDP, 2022, str. 103

Ukazuju na visok nivo zapošljavanja u ovim kompanijama u posljednje tri godine, te ističu da ne znaju u kojoj mjeri je to održivo. Prenatranost je prije svega vidljiva u administraciji ovih preduzeća jer *“za lopatom i kopanjem na 50 stepeni nije tolika grabež”*, kako ističe jedna od sagovornica.

Iako većina učesnika smatra da je pojačano zapošljavanje jednim dijelom pozitivan iskorak jer *“se pare ne nose za Podgoricu, a mladi ostaju u Pljevljima”*, brojni su primjeri aktivnosti štetnih po društvo koje su vezane za ove kompanije. Prije svega, mnogi koji su već zaposleni u javnoj administraciji prelaze u energetski sektor zbog boljih plata, *“pa sad imamo egzodus radnika, preko partijskih veza, iz ovih “slabijih” preduzeća kao “Čistoća” i “Grijanje”*. Nadalje, zapošljava se uglavnom kadar sa nedovoljnim kvalifikacijama.

Na kraju, po društveno tkivo najgoru praksu u tim preduzećima predstavlja **neformalno nasljeđivanje radnog mjesta** od strane mlađih članova porodice osobe koja je već zaposlena. Ova praksa spomenuta je u gotovo svakoj fokus grupi, pri čemu treba istaći da ima izraženu rodnu dimenziju – iako žene čine polovinu stanovništva Pljevalja, njihovo učešće u ukupnom broju zaposlenih u Rudniku i Termoelektrani iznosi tek 15.7%²⁰. Budući da su poslovi u ovim kompanijama među najbolje plaćenim u Pljevljima, nasljeđivanje radnog mjesta *“sa oca na sina”* dodatno umanjuje mogućnosti za kvalitetno zapošljavanje žena i podstiče učvršćivanje dosadašnjeg, po njih nepovoljnog, stanja na tržištu rada.

*„...isto kao da su **familijarna preduzeća**. Ako je tata radio, i sin će raditi. Tako je i na rudniku, tata radi, tata ako ne uzme otpremninu, onda se sin zaposli. Mislim to je sve... Znači on potpiše tamo nelegalno da neće otpremninu i onda mu sina zaposle. Znači da ti tata nije radio na rudniku, ni ti nećeš. Hijerarhijsko zapošljavanje, ista postava cijeli život, samo druga generacija” (Muškarac, 50 godina, zaposlen)*

Sa ovim je saglasna i učesnica koja čeka upis na fakultet, tvrdeći da njene *„starije kolege poslije ETF-a, inženjeri, ne mogu da dobiju posao na elektrani nego se zapošljavaju ekonomci sa srednjom stručnom koji nikakve veze nemaju sa tim, ali im tamo već radi strina, baba, tetka, neko”*.

Sa druge strane, prema percepcijama sagovornika i sagovornica, rad u **privatnom sektoru karakterišu veoma loši uslovi**. Kako učesnici i učesnice fokus grupa ističu, *„u privatnom sektoru ne cijene radnika”*. Ipak, zbog slabe diversifikovanosti lokalne privrede i dominacije proizvodnje energije iz uglja i drugih grana teške industrije, žene su usmjerene na sektore trgovine i usluga. Ilustrativno, gateri, tj. sječa drvene građe, su rijetka radna mjesta sa dobrim primanjima, ali po riječima jedne od sagovornica *„tamo rade 100% muškarci. Ovo ostalo, butici, prodavnice, to je vrlo malo uspješno, na granici održivosti”*. Poslodavci u privatnom sektoru u kojem su žene dominantno zaposlene gotovo po pravilu **ne osiguravaju zaposlene i ne daju im dane odmora**, te dio zaposlenih radni vijek završi bez dana radnog staža. Ovdje vrijedi opisati slučaj sagovornice koja većinu života pati od hronične bolesti.

„...radila sam, nema gdje nisam – od higijeničarke do pravljenja kolača. Nikad čovjek ne zna gdje će raditi. Kod privatnika dana radnog staža nemam koji bi meni bio dragocjen zbog mog zdravstvenog stanja. Dadneš terapiju, ne zaspeš cijelu noć i moraš sutra da radiš, nema bolovanja...” (Žena, 50 godina, zaposlena)

20 Ibid, str. 61

U privatnom sektoru su **redovne i mahinacije sa platama**. Ne samo da se dio plate isplaćuje “na ruke”, tj. neoporezovan je, već poslodavci pribjegavaju i pritiscima na zaposlene da im vrte dio plate koja predstavlja razliku između stare plate i minimalne zarade po novom zakonu iz 2022. Tako, poreska reforma sprovedena početkom 2022. godine uglavnom je unaprijedila samo položaj zaposlenih u javnom sektoru, ali ne i onih koji rade privatno. Inspeksijske službe nisu dio rješenja, jer kako sagovornice navode, zaposleni u njima su kooptirani u koruptivni sistem.

„...evo, inspektor X (nadimak inspektora, prim. aut.) dok je bio. On uđe u Y (naziv radnje, prim. aut.), nikad ih nije pregledao nego kaže – daj mi ovu jaknu, daj mi ove cipele...” (ostale sagovornice potvrdno klimaju glavama) (Žena, 46 godina, nezaposlena)

Ovakav odnos poslodavaca znatno češće pogađa žene i mlade oba pola, budući da muškarci predstavljaju, kao što smo ranije naveli, dominantnu većinu zaposlenih u energetsom sektoru. Kako jedna od sagovornica ističe, ove kategorije stanovnika Pljevalja dominantno su zaposlene u ugostiteljskim objektima, trgovinama i kladionicama – poslovima koji su slabije plaćeni, privremeni i sa lošijim radnim uslovima²¹. Muškarci, čak i kada su zaposleni u privatnom sektoru, dominantno rade u industriji i na fizičkim poslovima gdje su zarade veće.

„Najviše (se žene zapošljavaju, prim. aut.) u privatni sektor, i to od jutra do sutra rade, jer za državni treba debela veza. A muškarcima je lakše naći, definitivno, mi smo rudarski kraj, uvijek može da se nađe, mladi rade na opravi elektrane. Dosta se zarađuje, ali uslovi... čega se oni tamo sve nadišu.” (Žena, 29 godina, zaposlena)

Kako sagovornici i sagovornice ističu, poremećajima dodatno doprinose i sezonski odlasci mladih iz Pljevalja koji ljetnju turističku sezonu sve češće provode radeći u Hrvatskoj.

Zbog gore opisanih radnih uslova, iseljavanja ali i velikog broja mladih koji su u posljednje vrijeme zaposleni u energetsom sektoru, došlo je do **disbalansa na lokalnom tržištu radu**. Kako sagovornici i sagovornice ističu, poremećajima dodatno doprinose i **sezonski odlasci mladih iz Pljevalja** koji ljetnju turističku sezonu sve češće provode radeći u Hrvatskoj, gdje su primanja znatno veća od crnogorskog primorja. Stoga **radnika i radnica u Pljevljima zapravo nedostaje**, a najkritičnije je stanje u sektoru ugostiteljstva i trgovine. Kako jedna od sagovornica, ne bez satisfakcije, primjećuje – „da su radnika tretirali kao

čovjeka, ne bi sad toga bilo. Prošla su vremena da se cijeli dan radi za 8 eura. Kako su sijali (privatni preduzetnici, prim. aut.), tako žanju“.

Budući da je bez partijske konekcije teško naći posao u javnom sektoru, a da su uslovi u privatnim kompanijama u većini slučajeva na nezadovoljavajućem nivou, sa učesnicima istraživanja smo razgovarali i o preduzetništvu kao načinu da se život u Pljevljima učini boljim. Sagovornici tvrde da je pljevaljski **preduzetnički sektor nerazvijen**, ali da u **pojednim nišama ostvaruje visoke profite**. Tako, pored ranije spominjanih gatera i privatnih drvoprerađivača, sagovornici ističu da visoke profite ostvaruju npr. kozmetički i frizerski saloni, te da je na tržištu prisutan manjak pružalaca ove vrste usluga. Tako, jedan od sagovornika tvrdi:

²¹ Zapošljavanje žena praćeno ovim karakteristikama odlika je ne samo Pljevalja, već crnogorskog društva u cjelini. Za više detalja vidi: Miloš Vuković, *Doprinos žena ekonomiji Crne Gore – neplaćeni ženski rad i njega u vrijeme COVID-19 pandemije*, UNDP, 2020. Unos na: <https://www.undp.org/cnr/montenegro/press-releases/doprinos-%C5%BEena-ekonomiji-crne-gore-i-nepla%C4%87eni-rad-u-vrijeme-pandemije-virusa-kovid-19>

„...vjerujte, prije ćete doći na magnetnu da vas pregledaju, što se kaže kroz šalu, nego frizer da vas ošiša u Pljevljima. Znači morate tri dana unaprijed da zakažete šišanje“(Muškarac, 26 godina, zaposlen).

Ipak, kao što smo vidjeli u prethodnom pasusu izvještaja, visoki prihodi vlasnika ovakvih biznisa se ne prelivaju na zaposlene koji rade u teškim uslovima.

Teza da su se građani i građanke Pljevalja „odrodili“ od preduzetništva, kako je pomenuto još u prvom poglavlju, ovdje će biti dodatno elaborirana. Sagovornici navode brojne razloge za mali broj privatnih biznis inicijativa.

Dobar dio sagovornika ima svoje ideje u pogledu preduzetništva, ali bi voljeli da u Pljevljima postoje bolji preduslovi za započinjanje biznisa. Češće od ostalih o preduzetništvu razmišljaju mladi muškarci, što ide u prilog tezi da su žene manje zastupljene u preduzetništvu. Prosto, uslovi za razvoj preduzetništva još uvijek su znatno nepovoljniji za žene nego za muškarce, najviše iz razloga što žene u velikom broju slučajeva nemaju imovinu koju bi mogle založiti kao kolateral za kredite kod poslovnih banaka i IRF.

Konkretno, **udio žena u registru vlasnika/ca nekretnina u opštini Pljevlja iznosi 33%, dok je udio kada su u pitanju nekretnine sa samostalnim vlasnikom/com tek 24%**²².

Nedostupnost finansijskih sredstava kao barijeru ističu i sagovornici. Učesnik istraživanja koji je prije povratka u Pljevlja živio u SAD tvrdi da je u toj zemlji sistem pozajmica znatno liberalniji i dodaje da je u Crnoj Gori osobama bez nepokretne imovine na svoje ime i bez radnog odnosa na neodređeno vrijeme, dominantno ženama i mladima, podizanje kredita „nemoguća misija“.

Dalje, **mladi** ističu da njihovi vršnjaci **nemaju dovoljno znanja o tome kako aplicirati** za projekte, a da je to još izraženije među starijom populacijom. Kako ističu iz ličnog iskustva, „čak i na rukovodećim funkcijama u opštini mi imamo ljudi koje ne znaju ništa o projektima i koji ne bi umjeli da apliciraju“.

Veliki **problem za žene** predstavljaju i **administrativne barijere**. Tako, jedna od sagovornica ističe da s obzirom na svoj posao zna „dosta ljudi koji su htjeli da dođu u Pljevlja i ulože, ali njih kad administracijom zatrpaju, samo ljudi kažu – jesam li ja došao ovdje da pomognem ovom gradu ili da vi nešto uzmete od mene? I samo se okrenu i odu“. Lično iskustvo pokušaja otvaranja frizerskog salona navodi učesnik fokus grupe, te ističe da je za obezbjeđivanje same dokumentacije za objekat površine 17 m² bilo potrebno par hiljada eura i sa nevjericom dodaje:

„da je po Zakonu o prostornom planiranju isto kada pravite 20 kvadrata u Pljevljima i hotel u Budvi“(Muškarac, 33 godine, zaposlen).

Nadalje, **mladi** kao jedan od glavnih razloga za nepokretanje biznisa ističu **nerazumijevanje sredine**. Jedan od učesnika ističe da se inovativnost u Pljevljima „ne cijeni, a imamo primjer X (pljevaljski inovator, prim. aut.) koji je naišao na sprdanje od strane lokalne samouprave prije jedno 7-8 godina. Poslije je dobio nagradu na

22 Ovaj podatak je izuzetno važan sa stanovišta kreditne sposobnosti žena. Naime, mogućnost kreditnog opterećenja nekretnine radi podizanja (na primjer) preduzetničkog kredita postaje komplikovanija ukoliko žena nije samostalna vlasnica prostora. Podaci za Pljevlja u oba slučaja ukazuju na to da su rezultati niži u odnosu na crnogorski prosjek. Za više detalja vidi: DeFacto Consultancy, *Pol i vlasništvo nad nekretninama u Crnoj Gori: mapiranje imovinskog jaza*, OEBS, 2023. Unos na: <https://www.osce.org/me/mission-to-montenegro/547832>

svjetskom nivou, sada je uspješan, razvaljuje". Sličan primjer ima i sagovornik iz NVO sektora koji navodi da je njegova sugrađanka u penziji, nekada zaposlena u Rudniku uglja, patentirala zamjenu za prirodno zemljište koje se proizvodi od nus proizvoda Rudnika i pljevaljske drvne industrije. On ističe da iako je „njena želja bila da patent pokloni rudniku, i da rudnik razvije tu ideju, da to bude preteča pravedne tranzicije, rukovodstvo i dalje ne vjeruje u tu ideju“, te se realizacija projekta nastavlja kroz privatnu inicijativu. Na kraju, ovdje valja istaći i stav jednog od mladih učesnika istraživanja koji je i sam pokušao da osnuje start ap i koji efektno poentira tvrdeći da:

*„u Pljevljima nema uspjeha u preduzetništvu jer nema ljudi koji to razumiju, ako bi krenuo nešto da pokreneš nekako bi ljudi našli malo i da **osuđuju**, kao **šta će ti to, šta ćeš ti, šta on zna, poludio je**“ (Student, 23 godine, zaposlen).*

Kao prepreku preduzetničkoj inicijativi sagovornici vide i **strah od malog tržišta**. Ističu da dobar dio osoba koje se bave preduzetništvom svoj rad obavljaju kao sporednu djelatnost uz glavni, stabilan posao. Kako ističe jedan od sagovornika – „znam ljude koji su mnogo stručni, a rade kod drugoga za sitne pare, popodnevim i vikendima za sebe. Da rade sami, da se posvete duple bi pare zaradili. Da li je to strah kako će uspjeti, kako izmiriti obaveze, ne znam“.

Većina je saglasna da postoji prostor za razvoj uslužnih djelatnosti, bilo da se radi o digitalnim uslugama koje se pružaju online putem ili o zanatima koji nedostaju na tržištu, a mladi nisu zainteresovani za njih. Ističu obučarske radnje, prodavnice suvenira i poslastičarnice kao nešto što nedostaje Pljevljima. Sa druge strane, kada je riječ o **prodajnom tržištu**, ono se zbog nerazvijene putne infrastrukture **ograničava uglavnom samo na teritoriju Pljevalja**, što može uticati na održivost biznisa.

Pored malog tržišta, sagovornik koji je frilenser objašnjava da je glavni razlog za njegov ostanak u Podgorici činjenica da je **kupovna moć stanovnika centralnog i južnog regiona veća u odnosu na Pljevlja**. Iako djeluje kontrainuitivno budući da je veliki broj Pljevljaka zaposlen u energetsom sektoru gdje su plate veoma visoke, njihov novac ne ostaje u Pljevljima:

„imamo treću, čini mi se, prosječnu platu u Crnoj Gori. Međutim ko god radi na rudniku taj je uzeo kredit da bi četetu kupio stan van Pljevalja, on sve pare daje za taj kredit (...) znači definitivno mi od tih ljudi, nit mi nit neko ko drži butik, mi od tih ljudi ljeba nemamo“ (Muškarac, 50 godina, zaposlen).

Sagovornici smatraju da bi opština trebala pomoći pokretanje biznisa kroz **oslobađanje od plaćanja lokalnih poreza i dažbina**. To bi se moglo institucionalno definisati kroz stvaranje jasno definisane biznis zone u kojoj bi zainteresovane privatne kompanije mogle graditi skladišta i proizvodne prostore. Za individualne preduzetnike i frilensere sagovornici predlažu osnivanje biznis haba sličnog nikšičkom Tehnopolisu u kojem bi preduzetnici koji počinju svoj biznis imali besplatan radni prostor i pristup osnovnom kancelarijskom mobilijaru, mogli da razmjenjuju svoja radna iskustva i ideje, te zajednički sprovode projekte. Jedan od intervjuisanih sagovornika skicirao je datu ideju i istakao stabilnu internet konekciju kao bitan preduslov za razvoj inicijativa orijentisanih na digitalno preduzetništvo:

*„...da imaju salu za sastanke, da im daju kompjuter, štampač, besplatan internet, sve to da bude besplatno prvih godinu dana, drugo godinu da plaćaju 30%, treću 50% i tako dalje. To su idealni prostori za agencije, znači turizam, programiranje, grafički dizajn, foto-video studio, prevodilaštvo...Samo mora biti dobar internet. Dajte programeru gigabajt interneta, on je miran (smijeh). **Ali nema**. Imamo nestabilan internet u gradu, gasi se svakih 15 minuta, infrastruktura u pogledu interneta je nula. Možda kilometar optike raspoređen, ako i toliko i to je sve.“(NVO sektor)*

Kada je riječ o državnim institucijama, sagovornici smatraju da bi one trebale djelovati u saradnji sa Opštinom. Posebno naglašavaju potencijal Vlade da, kroz saradnju sa komercijalnim bankama, obezbijedi finansijska sredstva za preduzetnike uz duže grejs periode. Dodatno, naglašava se i odgovornost centralnih

vlasti u pomoći poljoprivrednom sektoru u Pljevljima, pogotovo prilikom **obezbjeđivanja sigurnog otkupa sirovina**:

„...svi pričamo o Cetinju i kažemo njevuški pršut. A šta je sa pljevaljskim sirom? Proglašen je jednim od najboljih sireva na svijetu, ne možemo da proizvedemo koliko bi mogli da prodamo. A zašto? Jer nema mlijeka, ne proizvodi se u Pljevljima mlijeka i normalno da se ne proizvodi kad su cijene otkupa uvreda za te ljude koji se bave poljoprivredom. U Podgorici recimo da uđete u neki skuplji restoran, da ne imenujemo restorane, isto oćete li naći pljevaljski sir? Nećete, ali naći ćete njevušku pršutu.“ (Žena, 26 godina, zaposlena)

Svi gore navedeni razlozi proizvode realne i mjerljive posljedice – tako, sagovornik iz NVO sektora daje primjer da je Zavod za zapošljavanje prije nekoliko godina objavio konkurs za dodjelu 10,000 eura bespovratnih sredstava nezaposlenim licima za pokretanje ženskog preduzetništva. Kako navodi:

„iz Pljevalja smo imali 4 aplikacije, a iz Berana, grada slične veličine, čak 37.“

ZELENA TRANZICIJA MOŽE BITI PRAVEDNA SAMO AKO JE RODNO ODGOVORNA

„Koliko god da se borimo, i da mislimo da smo ravnopravni u društvu, to nikad tako neće biti. Uvijek imaju (muškarci, prim. aut.) bolje poslove, bolje plaćene, uvijek su poželjniji u društvu. Uvijek je negdje taj, koliko god mi da mislimo da savremeno živimo, uvijek je ženi mjesto u kući.“ (Žena, 52 godine, zaposlena)

*„Znate kako počinje neravnopravnost? **Po samom rođenju**. Po samom rođenju. Ja sam rodila dvoje djece, ćerka mi je starija pa sam posle dobila sina... Sad kod nas su ti običaji po obliku stomaka, svi rekli ona ti nosi sina, moj muž se obradovao, sin, pa ono tapka po stomaku, „sinčina moj“. Ja odem na ultrazvuk - ćerka. Kaže doktor ćerka, a on: „**Pih**“. Moja sredina je baš takva“ (Žena, 31 godina, nezaposlena)*

Pitanje rodne perspektive je jedno od ključnih tema ovog izvještaja jer zelena tranzicija, da bi bila pravedna, mora biti i rodno odgovorna. Brojni su socio-ekonomski i politički aspekti koji grubo narušavaju dosegnuta prava žena i koji zahtijevaju sistemski pristup. Neki od ključnih problema su nedovoljno prepoznavanje problema iz domena rodne ravnopravnosti, neadekvatnu prioritizaciju ovih pitanja među donosiocima odluka, izostanak znanja i kapaciteta institucija za integrisanje rodne ravnopravnosti, kao i manjak investicija usmjerenih na unapređenje rodne ravnopravnosti.

U dosadašnjem dijelu analize navedeni su brojni izazovi i potrebe koji će kroz proces pravedne tranzicije pratiti kako žene, tako i muškarce. Ipak, neki izazovi i neke potrebe su imanentne isključivo ženama. Važno je naglasiti da proces pravedne tranzicije ima potencijal da djeluje kao katalizator za postizanje rodne ravnopravnosti i smanjenje strukturalnih nejednakosti između muškaraca i žena. Integrisanjem principa rodne ravnopravnosti u proces pravedne tranzicije ne samo da se mogu adresirati specifični izazovi s kojima se suočavaju žene, već se takođe postavljaju čvrsti temelji za društvo slobode, vladavine prava i ravnopravnosti.

Stoga, cilj ovog poglavlja je da ukaže na mišljenja i stavove učesnika i učesnica istraživanja o prisutnim aspektima rodne neravnopravnosti, kako bi donosioci odluka u procesu pravedne tranzicije mogli da povedu računa o njima. Rodna neravnopravnost se manifestuje kroz niže učešće žena u politici i donošenju odluka, ekonomsku nejednakost, nasilje nad ženama, seksizam i mizoginiju, nesrazmjernu opterećenost žena obavezama u domaćinstvu i slične društvene pojave.

Upoređujući Pljevlja sa ostalim djelovima Crne Gore, sagovornice tvrde da se u centralnoj i južnoj regiji živi mnogo brže, da žene imaju bolje mogućnosti za obrazovanje i zapošljavanje, te da im je i društveni život bogatiji.

Pljevlja se opisuju kao vrlo **patrijarhalna sredina koja ograničava potencijal žena**, a njihov život kao u velikoj mjeri **predefinisani**:

„...imate neku vrstu ček pointa u životu (...) morate to da ispunite. Devojke koje recimo završe gimnaziju i ne odu recimo na fakultet, imaju možda dvije-tri godine fore prije nego li se ili udaju ili ostanu trudne, to je neki plafon. Udaj se, rodi, nađi posao (...) ljudi koji to ne ostvare u zadato vrijeme, automatski se smatraju drugačije u društvu, kao da nešto nije u redu sa tobom, odskačeš. Nezdrava baš i nezgodna sredina za žene.“ (Muškarac, 35 godina, zaposlen)

Predrasude i stereotipi vezani za rodne uloge žena ispoljavaju su **u toku obrazovanja** i izbora karijernog puta. Kako ističe jedna od najmlađih sagovornica, odlučila je da ide “težim” putem te pojašnjava:

„Sad kad sam upisala fakultet, pričali su mi te energetika muški fakultet, šta ću ja tu kao inženjer, gdje ću da radim. Pogotovo kao žena niko te neće primit'. Hoću i master da završim, a oni kao, ti si žensko, šta će ti to? Što nisi upisala pravo, što nisi upisala ekonomiju, učiteljica, vaspitačica i to. Kažem neću, ne uči mi se to.“ (Učenica, 18 godina)

Žene iz Pljevalja ukazuju na **snažno prisustvo patrijarhalnog svjetonazora** među populacijom oba pola, te jedna od njih ukazuje na to kako patrijarhat kreira poželjne obrasce za ponašanje ne samo žena, već i stvara veliki pritisak na muškarce. Prema njihovim riječima, „*ovdje je još malo ono starinsko – muško je muško*“, odnosno od muškaraca se očekuje da budu snažni, ne pokazuju emocije i obavljaju tradicionalne uloge muškarca u društvu. Ostale tvrde da je **prisustvo stereotipa snažno**, te navode da su u Pljevljima ustaljena mišljenja da „*kad se žena udala, njoj je život stao*“, da „*nema šta više da traži, ona treba da rađa djecu*“ i da ne smije „*na kafu da izađe*“.

Dodatno, ukazuju na činjenicu da su predrasude i stereotipi pogotovo izraženi prema **razvedenim ženama**. Stav lokalne sredine prema njima je veoma negativan, te se vrlo često nalaze na stubu srama. Učesnice istraživanja dodaju da su česti i pritisci porodice da žena ne napušta supruga, čak i u situacijama kada trpi nasilje od partnera ili člana porodice, te da „**zbog djece sačuva brak**“. Ukoliko ona ipak odluči da ode, **najčešće biva osuđena od društva**. U Crnoj Gori svaka treća žena doživi neki oblik nasilja u svojem životu²³. Sagovornici i sagovornice ističu da je **nasilje nad ženama** u Pljevljima **česta pojava**, ali da patrijarhalna sredina ne dozvoljava da se o tome govori javno, već se takvi slučajevi rješavaju „*u okviru kuće*“. Nasilje nad ženama se manifestuje u fizičkom, psihičkom i ekonomskom obliku. Način na koji psihičko nasilje utiču na kvalitet života žena u Pljevljima, na ličnom primjeru opisuje jedna od sagovornica:

„Onog trenutka kad sam se razvela, pošto mi je otac stariji čovjek, on je taj patrijarhalno vaspitan čovjek, ja kad sam došla u kuću on mi je rekao – ti si se sad razvela i sad ćeš da gledaš dijete i da sediš u kuću. I ja baš zato, godinama sam razvedena, baš nemam neki društveni život. Nemam neki društveni život, nemam samopouzdanja u sebe, nigdje ne izlazim, teško sam se zaposlila...“ (Žena, 38 godina, zaposlena)

Mlađe sagovornice ističu da su **žene** dobro zaštićene zakonodavnim okvirom, ali da **nisu dovoljno informisane o njemu**, te tvrde „*da danas za žene puno znači rodna ravnopravnost i da žene danas imaju dosta prava, ali žene to i ne znaju, nije viralno da žena zna koliko prava ima*“. Sagovornice starije od 30 godina, najčešće sa iskustvom života u braku, skeptičnije su u pogledu ovog pitanja. Ističu da je zakonski okvir „*samo papir*“, te ukazuju na brojne praktične primjere koji govore suprotno, ističući nerazvijenu svijest,

²³ Ženska politička mreža, *Nasilje nad ženama u politici u Crnoj Gori*, UNDP, 2021. Unos na: <https://www.undp.org/cnr/montenegro/publications/istrazivanje-o-nasilju-nad-zenama-u-politici>

nedostatak senzibiliteta, te manjak kapaciteta institucija da pruže adekvatnu podršku žrtvama nasilja nad ženama. Tako, jedna od sagovornica navodi slučaj u njenoj „*da kažem bližoj okolini gdje je suprug tukao ženu i ona ga je prijavljivala i dođe policija i kaže joj da izađe iz stana i skloni se do ujutro dok njega malo to prođe, pa da se vrati. I to nije bilo jednom, nego hiljadu i jedan put. Kakva nam je policija, reći ili ne reći, isto je.*“ (Žena, 42 godine, nezaposlena). Važno je ukazati na činjenicu da u Pljevljima ne postoji licencirani servis podrške, poput skloništa za žrtve rodno zasnovanog nasilja, već su i ovi servisi centralizovani – tako, najbliže sklonište ovog tipa nalazi se u Nikšiću.

Manifestacije patrijarhata sagovornice vide i u institutu **nasljeđivanja imovine**. Iako ističu da se situacija blago popravlja u odnosu na prošla vremena, u Pljevljima **po pravilu i dalje ćerke ne nasljeđuju imovinu, tj. odriču se svoga dijela u korist braće**. U prilog ovom stavu idu podaci predstavljeni u prethodnom poglavlju, vezani za udio vlasništva žena na nekretninama u Pljevljima, prema kojima su žene samostalne vlasnice nekretnine samo u četvrtini slučajeva. Tako, sagovornica opisuje situaciju podjele nasljedstva između njenog oca i stričeva:

„...jer on ima braću i svi imaju mušku djecu, a tata nas dvije. I kad su dijelili nasljedstvo, ne znam šta je sve od djeda ostalo, oni su mu rekli kao „a šta će tebi dio, imaš dvije ćerke, one će da se udaju, da nose u tuđu kuću“. Pa eto ti kao malo nešto“ (Učenica, 18 godina)

Ovu društvenu normu često podržava i **porodica supruga potencijalne nasljednice**. Kako pojašnjava jedna od sagovornica, „*muž koji bi prihvatio da njegova žena uzme dio, onda se kaže da se on prizetio, prezime svoje ponizio. Odmah bi njegova majka rekla – E sine, je li te sramota? Jesam li te zato rađala? Malo sam ti dala da od nje uzimaš? (smijeh i odobravanje cijele grupe)*“.

Na ove načine se ženi oduzima mogućnost aktivnog djelovanja, i ostavlja porodici i sredini da odlučuje o njenom nasljedstvu. Norme vezane za nasljedstvo utiču i na buduće generacije. Na primjer, djeca koja odrastaju u porodicama gdje žene nemaju prava na nasljeđivanje imovine često internalizuju ovakve rodne uloge i nejednakosti, što doprinosi održavanju ciklusa rodno zasnovane diskriminacije. Jasno je i bez naglašavanja da **ovakva praksa nasljeđivanja proizvodi ozbiljnu ekonomsku nejednakost između žena i muškaraca, koja se multiplikuje i kroz ostale društvene odnose**. Patrijarhalni obrasci i percepcije vezani za nasljeđivanje imovine ozbiljno ograničavaju moć žena, ekonomsku autonomiju i izbore u njihovim životima, čime se održavaju rodne nejednakosti koje koče njihov napredak i puno učešće u društvu. Duboko ukorjenjeni običaji ne samo da ograničavaju pristup žena ekonomskim prilikama, već i sprječavaju njihovu sposobnost da izazovu i transformišu rodne dinamike koje opstaju u zajednici.

Žene među prvima ostaju bez posla, **većinski su dio nezaposlene populacije**²⁴, rade na slabije plaćenim poslovima i praktično su izostale iz vodećih ekonomskih grupacija koje su prisvojile najveći dio novostvorenih vrijednosti. Ukratko – koncentracija kapitala u rukama pojedinaca praktično ne prepoznaje ženski rod. Kao jedna od posljedica, javlja se ograničena mogućnost žena da se, usljed kreditne nesposobnosti, bave preduzetništvom – u prethodnom poglavlju smo već pojasnili da je dobijanje kredita bez hipoteke u vidu nepokretne imovine upisane na svoje ime gotovo nemoguće.

Osim što su onemogućene u ovakvoj vrsti inicijative, žene se često susrijeću sa **diskriminacijom prilikom zapošljavanja**. Sagovornice navode da su **pitanja vezana za bračni status** i planove u pogledu materinstva **redovna pojava** prilikom razgovora za posao:

„Tu te prvo pitaju jesi li zauzet i misliš li da rađaš, to je meni bilo pitanje jer sam ja radila tu. Prvo me je to pitao direktor glavni mislim li da rađam i da li sam zauzeta. Jesmo li udati, da li imamo djece, da li imamo namjeru da se udajemo i da li imamo namjeru još da rađamo. I ako su odgovori pozitivni automatski otpadam.“ (Žena, 29 godina, zaposlena)

24 U Pljevljima žene čine 6 od 10 nezaposlenih, iako je njihov broj u opštoj populaciji oko polovine

U školi djevojčice uglavnom dominiraju, odlične sve, ali kada se pogledaju rukovodeća mjesta, nema tih djevojčica.

Prilikom razgovora za posao vrlo često se ispoljavaju i **predrasude** u pogledu toga **da li je žena sposobna da obavlja određeni zadatak**. Tako, dok diplomirana kriminološkinja ističe da je prilikom jednog od razgovora upitana „šta to, pobogu, žena u kriminalistici može da radi“, njena sugrađanka opisuje kako se prijavila za posao u rudniku i „*meni je (regruter, prim. aut.) rekao da mogu da radim kao čistačica ili kafe kuvarica, a imam završenu srednju mašinsku, ali ja sam žensko pa ne umijem da obujem čizme (ironično)*“.

Još jedna sagovornica, buduća studentkinja, za sada se nije direktno susrela sa diskriminacijom vezanom za zapošljavanje, ali ipak smatra da će se njene kolege sa smjera prije zaposliti. Kako pojašnjava, „*kod nas je patrijarhalno društvo i biće kao „muško a završilo elektro, jak fakultet, šteta da nema posao”. Ali to je baš nepravda*“. Sa druge strane, nezaposlene žene koje su kao mlade dobile djecu ukazuju na dodatne probleme i tvrde da se nalaze u jednoj vrsti začaranog kruga - redovno su odbijane zbog nedostatka iskustva koje ne mogu steći jer ne mogu da zasnuju radni odnos.

Čak i kada nađu posao, žene se vrlo često **osjećaju inferiorno na radnom mjestu**. Tako, one koje rade sa klijentima ističu da isti često „traže muškarca“ ukoliko treba da riješe određeno pitanje. Nadalje, **teško** je i **karijerno napredovanje**:

„u školi djevojčice uglavnom dominiraju, odlične sve, ali kada se pogledaju rukovodeća mjesta, nema tih djevojčica.” (NVO sektor).

Kombinacija ovih i izazova opisanih u prethodnom poglavlju, uopšteno vezanih za zapošljavanje, često rezultira time da se žene naprosto **pvuku sa tržišta rada, postanu neaktivne i posvete isključivo podizanju djece**.

Kako pojašnjava jedna od sagovornica, logika takve odluke leži u činjenici da su plate u najvećem dijelu privatnog sektora u Pljevljima neznatno veće od zbira socijalnih davanja i dodataka koje žena može dobiti po osnovu rađanja djece. Tome su doprinijele i izmjene i dopune Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti koje su stupile na snagu 1. januara 2016. godine, a kojima je uvedeno zakonsko pravo na doživotnu naknadu za majke po osnovu rođenja troje ili više djece. Izmjene zakona su za cilj imale promociju nataliteta.

Treba imati na umu da su norme Zakona isključivo bile usmjerene na promovisanje tradicionalne uloge žene kao majke i doprinijele su da jedan dio žena napusti svoja radna mjesta. Korisnice ove naknade su došle u još nepovoljniji položaj kada su u drugoj polovini 2017. godine naknade proglašene neustavnim i privremeno ukinute.

Sagovornice su iz više razloga izrazito kritične prema datom zakonskom rješenju. Ipak, njihova kritika nije dominantno usmjerena na činjenicu da zakonodavni okvir promovise tradicionalne uloge žena u odnosu na ostale društvene uloge žena i dugoročno vodi ka njihovoj daljoj socio ekonomskoj pasivizaciji, već uglavnom na proceduru i kriterijume po kojima se ona može ostvariti.

Poglavlje zaključujemo stavovima sagovornica o tome kako preokrenuti situaciju i poboljšati položaj žena u pljevaljskom društvu. Većina njih ističe da vidi pozitivne promjene, ali da su one sporije od željenih. Saglasne su da je potrebno raditi na transformisanju patrijarhalnih društvenih normi i vrijednosti, te na edukaciji djece još od predškolskog doba, ali ističu da je ravnopravnost za njih i dalje „apstraktan pojam“. Naglašavaju da je potrebno raditi prije svega na **ekonomskom osnaživanju žena**, te konstantno podsjećati na veliki doprinos društvu koji žene mogu do pruže. Kako poentira jedna od sagovornica, „*mora nam se pružiti i određeni stimulans za to. Da zaista prepoznamo da društvo cijeni ono što radimo i što kažemo*“.

ALTERNATIVNI PRAVCI RAZVOJA TOKOM PRAVEDNE TRANZICIJE MOGU BITI DODACI, ALI NE I POTPUNA ZAMJENA ENERGETSKOM SEKTORU

„Oni (grad Velenje u Sloveniji, prim. aut.) su počeli da vrše rekultivaciju i ekološku tranziciju onoga trenutka kada su zakopali prvu jamu rudnika. U tom trenutku je bila spremna ekološka tranzicija, a mi je nemamo ni sad. (...) to bi bilo kao da đak počinje da uči matematiku u maj ili u jun, a od septembra ništa nije radio, znači, teško. To je, tu se čisto piše prelazna ocjena, ništa drugo, Tako da ne bih volio da Pljevlja dobiju tu prelaznu. Barem da stignemo do te četvorke, petica nam, ako stignemo do četvorke, ništa ne treba. To je naša petica i desetka.“ (NVO sektor)

„Desi se nekad da provučemo tu priču (o pravednoj tranziciji, prim. aut.) jer znamo da ništa nije vječno. Pljevljacima to kad im neko pominja, pa pominjao im to prije deset godina ili sad im pominjao, njima je to kao fikcija. Tipa briga mene dok je meni dobro, dijete ionako može da ode u inostranstvo pa neka se snalazi. Ovi ljudi ovdje izgleda žive od danas do sutra, ne razmišljaju, ne gledaju neku širu sliku. (...) Istina postoji, ali ljudi drugačije gledaju, misle da to neko izmišlja da manipulise ljudima da se ne zapošljavaju na rudnik, da se otpuštaju ljudi. Ali to je nešto što će se desiti, to je neminovno.“ (Žena, 25, zaposlena)

Većina sagovornika i sagovornica saglasna je sa stavom citiranog predstavnika NVO sektora da se u Pljevljima do sada nije puno postiglo kada je riječ o sprovođenju pravedne energetske tranzicije. Ipak, po riječima mlade biotehnoškinje, o ovoj temi se **među građanima i ne priča dovoljno**. Njihova **zajednica**, čvrsto utemeljena u sektoru proizvodnje uglja, kao da **odbija da razmatra alternative** koje bi mogle osloboditi potencijale grada. Stoga, ovo poglavlje fokusirano je na to kako učesnici i učesnice istraživanja razumiju pojam pravedne tranzicije i na koji način o njoj razgovaraju. Takođe bavi se percepcijama sagovornika i sagovornica o tome da li je tranzicija nužnost, ko bi trebali biti njeni nosioci i koji alternativni pravci razvoja se smatraju značajnim.

Dobar dio učesnika istraživanja **preferira pojam „pravedan razvoj“** u odnosu na „pravedna tranzicija“, a to najbolje argumentuje sagovornica iz medija kada tvrdi „*razvoj podrazumijeva da nećeš biti na marginama, da će se ipak ulagati u nešto. Kada kažete tranzicija, ljudi misle: „Neko će opet da ima benefite, a mi neki ćemo ostati u zapečku“. Nekad je ovo bio industrijski grad, ali smo imali tranzicije ekonomske, političke i nismo dobro prošli, ostala su samo ta dva industrijska giganta. Ako bi to bio pravedan ekonomski razvoj, mislim da bi to bilo nekako prihvatljivije u nekoj daljoj priči*“.

Dominantna većina učesnika i učesnica fokus grupa **nije čula za pojam pravedne tranzicije**, a među onima koji su priznali da su upoznati sa pojmom tek je njih nekoliko bilo u stanju da ga definiše, tj. opiše šta ovaj proces podrazumijeva. Nalaz korespondira sa podacim anketnog istraživanja sprovedenog sa zaposlenima u Rudniku uglja i TE Pljevlja prema kojem je 26,1% zaposlenih odgovorilo da su upoznati sa značenjem termina “pravedna tranzicija”, ali je svega 1,7% znalo da objasni o čemu je riječ²⁵. Stoga je, prije kontinuiranog razgovora na ovu temu, sagovornicima i sagovornicama pojašnjeno šta pravedna tranzicija označava.

Oni tvrde da većina njihovih sugrađana i sugrađanki nema informacije o ovom procesu, te ističu da je to odgovornost lokalne samouprave. Smatraju da su tek pod pritiskom Vlade i inostranih partnera lokalne vlasti „*počele da nevoljno razmišljaju o ovoj temi i shvataju je kao realnost*“. Čak i onaj mali broj stanovnika Pljevalja koji je čuo za pravednu tranziciju ima vrlo pojednostavljeno mišljenje o procesu – kako ističe jedan od mlađih učesnika, „**emotivni aspekt dominira**“, **pa se proces uglavnom posmatra kroz prizmu straha i nesigurnosti u pogledu sopstvene budućnosti**, a učesnica druge grupe dodaje da „**obično ljudi misle „joj, zatvori se rudnik, ma zatvorite i nas slobodno, bićemo k’o Šuplja stijena i Gradac“**. **Svojevremeno,**

²⁵ Dijagnostika socio-ekonomskog stanja u regionu uglja Pljevlja, UNDP, 2022, str. 65

oni su bili razvijeniji od Pljevalja, u to zlatno doba Šuplje stijene. A sada kada se rudnik zatvorio, kada prođete tuda... Sa zatvaranjem, to je ostalo pusto. Zaista pusto. Ti kad prođeš gore, ti vidiš da je to improvizacija. E, toga se ljudi boje". Ovaj stav dijeli i sagovornica iz NVO sektora koja tvrdi da „narod Pljevalja smatra da oni ako nestane rudnika i termoelektrane, da će nestati i život. A bilo je života i prije rudnika! To je taj stereotip, nema priče”.

Žene češće od ostalih učesnika istraživanja smatraju da se o **pravednoj tranziciji razgovara u užim, stručnim krugovima**, dok među **opštom populacijom vlada određena vrsta pasivnosti** koju smo već ranije naveli kao karakternu crtu stanovnika Pljevalja.

Kako ističe jedna od sagovornica, „neki u to vjeruju, neki odmahuju rukom, kao ništa od toga neće biti, a u stvari samo nisu dovoljno informisani”.

Interesantno, ovakav pristup najviše revoltira mlade učesnike istraživanja. Više njih je ukazalo na činjenicu da se starije generacije prema ovom pitanju odnose „kao da je to problem za budućnost, pa nema potrebe da se sad razmišlja o tome”, te „da ima ko će o tome da brine, pa mi ne moramo”. Ističu da je takvo razmišljanje najčešće upravo među zaposlenima u energetsom sektoru, prema kojim i stariji sagovornici oba pola imaju blago negativan stav.

„...ove prekvalifikacije što ste spominjali i otvaranje novih radnih mjesta, ja sve to podržavam, to je sjajno, to je prilika, ali iz rudnika da pređu to nema šanse. Svi su protiv. Mi smo tu, mi radimo tu, mi nemamo đe da prelazimo. Ta nova radna mjesta, to nije za nas nego za vas (one koji nisu zaposleni u rudniku, prim. aut.)” (Muškarac, 26 godina, zaposlen)

„Oni ne razmišljaju za budućnost mlađih generacija, nego ono ja sam tu, radim tu, to što će se kasnije desiti nije ni bitno. To je ono „ja sam svoje odslužio”, a vi kako oćete.” (Student, 24 godine, nezaposlen)

Sagovornici i sagovornice smatraju da **njihovi sugrađani i sugrađanke** većinom **ne vjeruju u nužnost tranzicije**, a krivica za to se opet pripisuje donosiocima odluka. Smatraju i to da političke elite i menadžment energetskih kompanija imaju **podijeljene stavove** kada je u pitanju brzina kojom tranzicija mora biti sprovedena, što **doprinosi zbunjenosti građana i građanki**. Kako navode, postoji argumentovani sukob mišljenja, te obje strane imaju odlične argumente:

„Dovoljno je da postavite pitanje kako držati balans u strujnom sistemu i kako snabdjeti Crnu Goru u avgustu i septembru kad je 80% potrošnje iz termoelektrane u cijeloj državi. Ne postoji odgovor” (Muškarac, 26 godina, zaposlen).

Dodatnu konfuziju među učesnike i učesnice istraživanja unosi i činjenica da se **stavovi lokalnih političkih elita mijenjaju** u zavisnosti od toga **da li su one dio vlasti ili opozicije** – sagovornici oba pola smatraju da, po pravilu, stranke na vlasti rjeđe govore o pravednoj tranziciji budući da radna mjesta u sektoru proizvodnje uglja vide kao politički plijen. Stoga, jedan od mlađih sagovornika ističe da se **među donosiocima odluka mora postići konsenzus kako bi se proces stvarno pokrenuo** – „...sve dok se njihova mišljenja ne usaglase, ne možemo očekivati da će zaposleni time da se bave. Jer svaki zaposleni će tek da shvati ozbiljno kad njegov nadređeni mu kaže. To šta priča trenutno Evropska komisija, to zaposlene u Elektroprivredi ne zanima dok im X (rukovodilac, prim. aut.) kaže „ništa se vi ne sjekirajte”.

Stariji sagovornici tvrde i da se „teška industrija sporo pali, ali i sporo gasi“, te da se „termoelektrana ne može isključiti ni u narednih deset godina. To nije zbog Pljevalja, to nije da bi se sačuvala Pljevlja, nego da bi se sačuvala Crna Gora. Davno bi bila isključena da su problem bila samo Pljevlja, moje mišljenje“. Budući da će proces trajati dugo, ukazuju na to da treba tražiti alternative, ali ne treba postavljati prestroge rokove:

„Nemoj da neko pritiska, daj da mi sebi budemo prioritet. Da razmišljamo u tom pravcu, ali da taj pravac etapno se razvija i da ljude navikavamo, da to nije tranzicija i “moraš ti na ovu stranu, ti na ovu”, ko se snašao - snašao. Ne, da razmišljamo da je to proces, da razmišljamo o svakom čovjeku, sa više aspekata“(Mediji)

Smatraju da je država “prećutno krenula sa tim procesom (tranzicije, prim. aut.) još prije nekoliko godina, te da je broj radnika u rudniku postepeno snižavan. Potpisali smo mnogo toga što nam je stavljeno na sto, čak možda i malo bez razmišljanja možemo li to da ispunimo. I onda se dogodila energetska kriza i rat u Ukrajini, a i malo politička tranzicija u Crnoj Gori... te dvije stvari su se nekako spojile u rezonanciju i uzrokovale ogromno zapošljavanje, sve urađeno je poništeno”.

Dodaju da se među donosiocima odluka postepeno javlja volja za pokretanjem procesa tranzicije. Kako jedna od mlađih učesnica ističe, njena generacija je spremna da učestvuje u procesu.

Ipak, da bi se to desilo, mladi moraju da vide da su donosioci odluka ozbiljni u svojim namjerama i da u proces tranzicije ulaze ne na osnovu eksternih pritisaka, već zbog toga što vjeruju da je to najbolje rješenje za njihov grad - “ako oni daju volju, mladi će dati snagu kao uvijek što biva”. Zato, mladi ukazuju da je potrebno još više inovativnih pilot projekata sličnih ugradnji solarnih panela i rekultivaciji zemljišta, čime bi se ukazalo na potencijalne alternative:

„Moraju da postoje ti pilot projekti, mora da se više govori o tome, mora veća dostupnost toga, mora da se ne samo na nivou nekih studija i neostvarenih projekata plasira građanima ideja o čistim, zdravim Pljevljima i bogatijim nego da mi to vidimo u praksi da to funkcioniše, da ta Pljevlja rade. U stvari, da nam se pokaže da ta čista i zdrava Pljevlja postoje. (NVO sektor)

Sagovornici i sagovornice ističu da su njihovi sugrađani „siti priča“ i da centralna vlast mora pomoći u procesu tranzicije – finansijski, logistički i kroz ekspertsku podršku. Pozive za podršku najčešće su upućivali sagovornici stariji od 30 godina, pogotovo žene.

„Trebaju oni (građani, prim. aut.) da shvate da, da bi bili ekološka država, da bi bili ekološki grad, ne može nam to neko sa strane, to moramo sami. Ali što se tiče velike, teške industrije, to ne možemo sami, to mora neko veći.“ (NVO sektor)

Istovremeno, kao **nosioce tranzicije** učesnici istraživanja navode **Rudnik uglja** i **Termoelektranu**. Kako tvrde, pogrešno se ističe da su građani nosioci promjena, te ukazuju na to da komunikacioni naponi koji su tema narednog poglavlja moraju biti usmjereni prije svega na ova preduzeća i zaposlene u njima:

„Preduzeća su nosioci, ako se ona budu restrukturirala na način da budu ekološki prihvatljiva i da se negdje osnažuju i da prave pretpostavke za određene smjerove u kojima bi ovaj grad trebao da ide, tek ćemo tada pričati o uspješnoj tranziciji“ (NVO sektor)

Pitanje pravedne tranzicije je pitanje budućnosti Pljevalja. Nju, sagovornici vide u mračnim tonovima. Kako ističe jedan od njih, **“ja bih volio da ovo bude grad lavande, grad lastavica, grad kulture, ekološki grad. Da li će se to nekad ostvariti, sumnjam, ali treba da razmišljamo o tome”**. Gotovo niko od sagovornika i sagovornica budućnost svoga grada ne može da zamisli bez Rudnika i Termoelektrane, i pored činjenice da je većina svjesna da su naslage uglja ograničene. Sagovornici i sagovornice, nezavisno od starosti, ističu da bi, ukoliko dođe do gašenja ova dva preduzeća, *“Pljevlja ostala bez mladosti”* i *“mogla da se prekriže”*. Dodatno, tvrde da će *“u njihovom gradu za 10-15 godina imati Šavnik²⁶”,* a da će Pljevlja biti *“starački dom na otvorenom”*. Ovakav stav je **opšteprihvaćen i rasprostranjen** među svim kategorijama osoba koje su učestvovala u istraživanju **bez obzira na pol i starost**. Čak i kada ukazuju na brojne **alternativne pravce razvoja**, o čemu će biti riječi nešto kasnije, smatraju da oni mogu biti samo **dodaci energetskom sektoru**, ne i njegovi potpuni supstituti. Sagovornici, bez obzira na pol i starost, smatraju da će uticaj tranzicije najjače osjetiti oni koji rade u energetskom sektoru²⁷:

*„...Ljudi koji rade u rudniku (..) oni su generalno navikli na taj standard viši. To bi njih iskreno jako pogodilo“
(Žena, 42 godine, nezaposlena)*

Kao primjer, par mladih sagovornika navelo je hipotetičku situaciju u kojoj ostaju bez posla nakon dvadesetak godina rada u rudniku – *“ja u tom trenutku ne mogu dobiti novo znanje i iskustvo jer sam već u ranim 40-im, ovaj, i to stvara ogroman problem”*. Kada je riječ o uticaju na cijelu zajednicu, mišljenja su podijeljena. Većina smatra da bi uticaj bio negativan usljed pada poreskih prihoda Opštine i nižih profita privatnog sektora:

„...cijeli grad zavisi od tih ljudi. Tu su najbolje plate, bolje nego u Budvi ili Tivtu, a to je nama pojam bogatstva. Kad Rudnik dobije platu, osjeti se odmah. Dosta od tih plata troše van Pljevalja, pričali smo, ali zna se – kafana, ručak, veselja, slave, mora da se jede (smijeh)...Taj novac ostaje u Pljevljima,, ulazi u tok, vrti se u krug, mi svi pomalo živimo od toga.“ (Muškarac, 50 godina, zaposlen)

Manji dio sagovornika ističe da bi se kroz pravednu tranziciju, ukoliko bi proces pratila izdašna pomoć iz državnog budžeta, oslobodili drugi potencijali grada. Oni su, po riječima sagovornika i sagovornica, ogromni, iako je prisutna doza skepticizma u pogledu toga u kojoj mjeri mogu biti iskorišćeni. Prije svega, ističe se činjenica da su Pljevlja industrijski grad. Iako smo u ranijim djelovima izvještaja vidjeli da pojedinim sagovornicima i sagovornicama smeta ovakva etiketa jer njihov grad vezuje za negativne nus pojave industrije poput zagađenosti, stariji sagovornici oba pola su ponosni na industrijsku prošlost Pljevalja:

„Ja tu etiketu ovom gradu ne bih tek tako odlijepio. Ja mislim da je privilegija svakog grada da bude industrijski grad, ali pitanje je samo kakva industrija je u pitanju. Sigurno da su građani određenih gradova u Bavarskoj zadovoljni zašto se BMW proizvodi kod njih, a ne u Saksoniji. Tako da je sasvim okej da budemo industrijski centar i dalje, ali da možda taj centar bude oko nečeg drugog ne samo oko uglja.“ (NVO sektor)

Tako, dobar dio sagovornika i sagovornica budućnost Pljevalja i dalje vidi u energetici, tj. njenim čistijim oblicima. Najčešće spominjani konkretni projekat u ovoj oblasti je vjetropark Bobovo koji će mještanima tog dijela opštine, po riječima sagovornika i sagovornica, donijeti radna mjesta i poboljšanje putne infrastrukture.

Jedan od pravaca diverzifikacije koji ispitanici i ispitanice potenciraju je i drvna industrija u kojoj Pljevlja takođe imaju tradiciju. Nekadašnji ŠIK „Velimir Jakić“ oni opisuju kao kompaniju koja je bila perjanica drvne industrije u SFRJ i proizvodila finalne proizvode poput montažnih kuća. S obzirom na prirodne potencijale,

26 Opština na sjeveru Crne Gore koja je po posljednjem zvaničnom popisu sprovedenom 2011. godine imala tek 2070 stanovnika

27 U prilog ovoj tezi idu i rezultati anketnog istraživanja sprovedenog sa zaposlenima u Rudniku uglja i Termoelektrani Pljevlja. Velika većina zaposlenih zavisi od zarade koju ostvaruje u ovim preduzećima – u 83.1% slučajeva glavni izvor prihoda domaćinstva zaposlenog je dohodak ostvaren u ovim preduzećima, a za više od pola ispitanika (52.6%) zarada koju ostvaruju u Rudniku/Termoelektrani je istovremeno i jedini izvor prihoda. Za više detalja vidi: *Dijagnostika socio-ekonomskog stanja u regionu uglja Pljevlja*, UNDP, 2022, str. 62

drvena industrija bi mogla preuzeti dobar dio radnika i radnica iz energetskog sektora kroz proces prekvalifikacije. Ipak, sagovornici upozoravaju da proizvodni proces ne smije biti usmjeren samo na sječu drveća i proizvodnju drvene građe, već mora obuhvatiti proizvodnju finalnih proizvoda poput namještaja.

Pored drvene industrije, Pljevlja imaju potencijal za proizvodnju cementa, budući da se u procesu proizvodnje Rudnika kao nus proizvod javlja laporac – glavna sirovina za cement. Tako, sagovornici i sagovornice ističu da bi pokretanje cementare imalo dvostruku korist – uz povećanje mogućnosti za zapošljavanje, oni ističu da bi se na taj način postepeno počeo riješavati problem odlaganja laporca. Smatraju da je idealan period za pokretanje cementare za nama, budući da su njeni kapaciteti mogli biti iskorišćeni za proizvodnju cementa koji se koristio prilikom izgradnje prioritetne dionice autoputa Bar-Boljare. Kako ističe jedna od sagovornica:

„umjesto da daju Kinezima, to su mogli od našega cementa da prave sve. Ali ja ne znam – da li mi nemamo stručnih lica, da li mi imamo ljudi koji razmišljaju, da li imamo samo ljude koji stavljaju pare u svoj džep?“ (Žena, 52 godine, zaposlena).

Sagovornici i sagovornice smatraju da bi u slučaju razvoja industrije ovog tipa „bile potrebne neke minimalne prekvalifikacije kada su u pitanju rukovaoci određenih mašina jer ne možemo svi da odemo, moramo da se prekvalifikujemo, da se nečim bavimo“. Drvnu industriju i proizvodnju cementa češće od ostalih potenciraju sagovornici stariji od 30 godina, koji se sjećaju svojih roditelja i rođaka zaposlenih u ovim oblastima.

Sa druge strane, **mlađi su svjesni i da su dva gore navedena rješenja vidovi „prljave“ industrije**, te tvrde da se ne žele oslanjati samo na razvoj u tom pravcu jer ne žele da opet ponove grešku učinjenu u pogledu Rudnika. Tako, dio sagovornika i sagovornica, pretežno mlađih, rješenje vidi i u rekultivaciji zemljišta. Iako manjina na ovu inicijativu gleda sa podsmijehom „jer ko je još vidio da se ljekovito bilje sadi na zatrovanom zemljištu“, većina rekultivaciju posmatra kao potencijalni novi zaštitni znak Pljevalja.

„Pokazujemo da ovdje može da se uzgaja, ne samo kopa. U početku mi je bilo neobično da se to sadi, ali onda sam komunicirala sa kolegama iz drugih gradova, oni su oduševljeni, hoće da dođu, da vide. Ja im kažem dobro, ali to je u neposrednoj blizini rudnika, ali nema veze, znači, prosto nikad nisu videli polja lavande. Treba zasaditi hektare lavande, da pravimo eterična ulja koja koštaju, vjerovatno litar eteričnog ulja košta više od tone uglja. To je obnovljiv izvor, samo treba vode, sunca i pažnje, a ovdje imamo resurs koji rabimo.“ (Žena, 25 godina, zaposlena)

Pored toga, u procesu rekultivacije sagovornici i sagovornice prepoznaju i indirektno koristi – zapošljavaju se lica koja se bave plastičkom proizvodnjom, rasadništvom, kupuje se poljoprivredna mehanizacija itd.

Sve to može doprinijeti razvoju visoko efikasne poljoprivredne proizvodnje, ali **mlađi učesnici fokus grupa nisu entuzijastični povodom ove perspektive**, pogotovo kada se radi o poljoprivredi u područjima znatno udaljenim od gradskog centra Pljevalja. Oni smatraju da ne postoji nada u povratak njihovih vršnjaka na selo bez unaprijeđenja saobraćajne infrastrukture i obezbjeđivanja sigurnog otkupa proizvoda po konkurentnijim cijenama. Tako, jedna od mlađih sagovornica ukazuje da su „sela zapuštena, to više nisu obradiva područja. To su prašume, ti nemaš gdje da kročiš, nema stoke. Dobar sam citat čula: „Posjećuje etno sela, a dedovina mu zarasla u korov“. Specifičan smo mi mentalitet“.

Dodatno, sagovornik iz NVO sektora ističe da proizvođači nisu vični, niti imaju vremena da se bave plasmanom proizvedenih dobara, te ukazuje na sljedeći problem:

„...živim u Pljevljima, ali imam problem da dođem do pljevaljskog sira jer svi proizvođači pljevaljskog sira nemaju problem sa plasmanom, čak da proizvode duplo više opet ne bi imali problem sa plasmanom i sve se to, sve to ide van Pljevalja. Kupuju preprodavci. Tu su malo u nekom nepovlašćenom položaju sami proizvođači jer oni nemaju vremena da se bave i plasmanom od proizvodnje. E, a taj plasman koriste opet ljudi koji su van Pljevalja, e tu bi trebalo malo i lokalna samouprava i neko iz Pljevalja da se pozabavi sa tim i kad bi se radilo istraživanje vidjelo bi se da na siru je višemilionska dobit u Pljevljima. Ako država, kompletna, nema sluh za podizanje svijesti i na upiranje tamo će treba, džabe mi svi pričamo.“ (NVO sektor)

Značajan potencijal Pljevalja sagovornici vide i u **turizmu** koji se kroz npr. etno turizam može nadovezati na poljoprivrednu proizvodnju u individualnim gazdinstvima. Mladi su posebno zainteresovani za razvoj ove grane privrede, dok stariji sagovornici smatraju da je to najbolji način da se mladi posredno zainteresuju za poljoprivredu:

„...oni će početi od smještaja, ali da bi to bilo pravo, moraju da prošire sa tradicionalnom hranom, ali ne sa velikih imanja nego domaća proizvodnja iza kuće, bez hemikalija, jabuke, maline, jedno veže drugo.“ (Žena, 46 godina, nezaposlena)

Perspektivu imaju planinski, riječni i kulturni turizam. Ipak, sagovornici ističu da je ova grana privrede u svojoj inicijalnoj fazi jer se projekti pokreću prije svega od strane pojedinaca, a ne opštine ili turističke organizacije:

„To su ljudi koji nisu većinom inicirali sami od sebe tu ideju nego su im nametnuli stranci koji su slučajno došli, zalutali pa im se svidjelo “pa možemo li da kampujemo, pa ovdje vam je odlično što nešto ne napravite, mi bi došli i sledeće godine s prijateljima”, tamo vamo. To daje ideju ljudima i te ideje su zaživjele i sad im dolaze čak i gdje nema puta. Ti stranci dođu mnogo lakše nego li naši iz Pljevalja“ (Muškarac, 50 godina, zaposlen)

U prilog ovoj tezi navode se i meandri Čehotine, a jedan od sagovornika pojašnjava:

„...mi smo prije pet godina to otkrili. To je postojalo naravno, samo što niko ih nije vidio nekim drugim očima i nije ih valorizovao. Mi smo uredili to izletišta, prilaz, vidikovac, promovisali preko mreža. 99.99% Pljevljaka nije znalo za to mjesto, svi su mislili da su to meandri rijeke Uvac, a sad nema nijedan Pljevljak da nije otišao gore. Ne samo Pljevljak, nego i u regionu kad sretnoš nekoga kaže „a, Pljevlja, to je ono gdje imaju meandri“. Po takvim reperima treba da budemo prepoznatljivi, a ne po zagađenom vazduhu, Termoelektrani, pomoru ribe i tako negativnim stvarima“ (NVO sektor).

Ističu se i potencijali u pogledu **preduzetništva**, pogotovo ženskog, i **tradicionalnih zanata**. Tako, sagovornice tvrde da u Pljevljima postoji potreba za većim brojem radnji vezanih za frizerske i kozmetičke usluge, te radnji poput poslastičarnica koje bi mogle odlično posloovati. Dodatno, sagovornici oba pola stariji od 30 godina žale za činjenicom da tradicionalni zanati nestaju iz Pljevalja i ističu da je potrebna njihova revitalizacija – kako zbog potreba stanovništva Pljevalja, tako i zbog činjenice da tradicionalni zanati mogu služiti kao dopuna turističke ponude. Kao što je ranije pomenuto, sagovornici i sagovornice ističu da je u ovoj oblasti potrebna pomoć države u otkupu i plasmanu proizvoda, barem u početnom periodu. Takođe, ukazuje se na činjenicu da je za one koji žele da se bave preduzetništvom nužno ponuditi povlastice veće u odnosu na one koje dobijaju stanovnici centralne i južne regije.

Tako, jedna od sagovornica iz medija ukazuje na prividnu jednakost u odnosu na pravila za dobijanje finansijskih sredstava koja zapravo idu na štetu stanovnika sjevera Crne Gore:

„Čula sam podatak da ljudi koji hoće da se bave privredom, tim malim, srednjim preduzećima, da nemaju povlastice u odnosu na ljude iz južne ili centralne regije. Podatak je bio ovakav - da bi dobio poveljan kredit za pokretanje biznisa, moraš da uložiš hipoteku. Vrijednost kuća koje se ovdje daju pod hipoteku ista je kao u Budvi – kuća je kuća. Ali kada je prodaješ, nije to tako. Ovdje kvadrat stana ne može biti veći od 500 eura, a dolje je sada možda izašlo 1700. Tako da i tu postoje barijere, oni za istu kuću mogu više novca da dobiju jer je veća hipoteka. Ne može se nešto univerzalno sprovoditi na jednu, drugu i treću regiju.“

Mladi priliku vide i u **pametnim tehnologijama**. Smatraju da bi energetska sektor trebao da ulaže dio sopstvenog profita u inovativne djelatnosti i start apove koji bi obezbijedili nova radna mjesta.

Otvaranje radnih mjesta u Rudniku i Termoelektrani ne smatraju a priori negativnom pojavom, ali ističu da ono mora biti sprovedeno na svrsishodan način, a ne tako da „stavite 17 ljudi u jednu kancelariju, a po gradu se priča da se baš to radi“.

Tako, jedan od pripadnika ove grupe ističe da bi rudnik mogao u okviru kompanije da stvori nove sektore, npr. IT centar ili sektor za održavanje vozila koji bi bili potrebni matičnoj kompaniji, ali čije bi se usluge mogle nuditi i drugim subjektima širom Crne Gore u cilju sticanja dodatnog profita:

„...ta kompanija (Rudnik, prim. aut.) ima odličnu finansijsku pozadinu i u situaciji u kojoj se nalazi treba da ulaže u kompanije koje će da budu u budućnosti profitabilne i da ta firma nastavi da posluje kasnije kroz neke druge. Da ostane možda naziv formalno Rudnik uglja, ali da ona ima već svoj neki određeni kapital uloženi u neke druge resurse od poljoprivrede, preko solarnih polja. Ako zbog toga zapošljavamo mlade ljude u Rudniku, ja ne vidim problem.“ (Muškarac, 26 godina, zaposlen)

ISKRENA I OTVORENA KOMUNIKACIJA: KLJUČ PRAVEDNE TRANZICIJE

„Najvažnije da značaj tranzicije shvate ljudi koji rade tamo, onda će se to lako proširiti. Treba napraviti sastanke unutar kompanija gdje će njima njihovi nadređeni da saopšte određene informacije. Mislim da će tada da budu najskoncentrisaniji da saslušaju to. Onda kad to saznaju oni, to će vrlo lako da se prenese na njihovu djecu i na ostale. Kasnije je informacije vrlo lako proširiti, treba da jednom budu prihvaćene. Jer, ko god to pročita... Evo recimo ja, koji možda nemam veze s tim energetskektorom pitaću prvo druga koji radi o čemu se ovdje radi...” (Muškarac, 26 godina, zaposlen)

Gore navedeni citat ukazuje na značaj potencijalnih nosilaca poruka koji bi upravljali procesom komuniciranja pravedne tranzicije. Na nivou većine sprovedenih fokus grupa postoji saglasnost da za tu ulogu **najpogodniji mogu biti zaposleni u sistemu energetike**. S obzirom na svoju brojnost i značaj u lokalnoj sredini, ova grupa može biti snažan multiplikator komunikacionih poruka. Takođe, to se odnosi i na eksperte iz polja energetike koji bi prenosili pravovremene i tačne informacije i koji uživaju povjerenje zaposlenih u ovom sistemu.

Komuniciranje o pravednoj tranziciji je krajnje delikatna i komplikovana tema iz više razloga. Počevši od samog termina „pravedna tranzicija“ koji potencijalno može biti okidač negativnih sentimenata kod onih na čije živote najviše utiče, a o čemu je riječi bilo u prethodnom poglavlju. Prema istraživanju Climate Outreach-a iz 2019. godine²⁸, sami koncept pravde povezan sa pravednom tranzicijom, u zavisnosti od političke orijentacije imao je drugačijeg efekta. Takođe, komuniciranje u svijetlu utopijskih vrijednosti o boljem svijetu i „zelenim vrijednostima“ nije uvijek najefikasnija ruta kojom se može poći. Zapravo, pokazalo se da je **iskrena i otvorena komunikacija** o prirodi problema sa kojim se suočavamo **efektivnija i prihvatljivija za javnost**.

Pri kreiranju komunikacionih strategija kvalitativne studije su od posebnog značaja jer daju uvid u to kako su određene poruke primljene, te uvid u interne procese jedne zajednice i načine širenja informacija u istoj. Ovo može biti od velikog značaja za pronalaženje pravog, efikasnog kanala za prenošenje važnih poruka.

S tim u vezi, stavovi učesnika i učesnica istraživanja su posmatrani iz nekoliko perspektiva. S jedne strane, važno je razumjeti jezik i način na koji sagovornici i sagovornice iz Pljevalja žele biti informisani o pravednoj tranziciji. Istovremeno, bitno je pogledati i koje sve kanale komunikacije valja uposliti, te šta stanovništvo Pljevalja najviše želi da sazna o procesu tranzicije.

Kada govorimo o jeziku kojim poruke o pravednoj tranziciji u Pljevljima trebaju biti plasirane, učesnici i učesnice ističu da jezik mora biti **jezik svakodnevnog čovjeka** - „stvarni jezik“, kako ga nazivaju. To podrazumijeva svođenje na minimum stručnih pojmova prilikom objašnjavanja procesa, te prilagođavanje jezika različitim starosnim grupama unutar laičke javnosti:

„Pričati kao da pričam mojoj mami. I mislim da treba tako, treba prilagoditi način komunikacije. Ljudi se plaše nepoznanica. Šta je diverzifikacija, šta je cirkularna ekonomija. To je alarm...”(Mediji)

„Ljudi koji dolaze u Pljevlja, da što češće gostuju u našim emisijama, da što češće pričaju o tome jednim narodnim jezikom, da se razbiju te fraze koje dobijamo od UNDP-a, koje su prepisane iz Slovačke ili zemalja koje su već krenule sa tranzicijom.” (Mediji)

Nadalje, ono što Pljevljaci naglašavaju jeste potreba za transparentnošću. Pominju primjer prelaska na upotrebu peleta u Pljevljima, te kako je u tom procesu bilo dosta nedoumica i nejasnoća oko finansijskog

28 Webster, R. and Shaw, C., *Broadening engagement with just transition: Opportunities and challenges*. Oxford: Climate Outreach, 2019. Unos na: <https://justtransitionforall.com/wp-content/uploads/2022/08/Climate-Outreach-Broadening-engagement-with-Just-Transition.pdf>

aspekta i isplativosti kupovine skupih peći za pelet. Situacije poput ove, kako navode, treba izbjeći **jasnom komunikacijom i transparentnim objašnjavanjem šta su prednosti i mane datih noviteta**, te kako se stanovnici mogu prilagoditi i koji vid podrške im se pruža.

„Ja mislim da komunikacija mora biti jasna i otvorena u potpunosti, i negdje smo vidjeli da Pljevljaci nisu uopšte loše reagovali na prelazak na pelet sa uglja. Tu je bio sporan finansijski momenat u smislu da su peći skupe, da li se isplati kupovati, ali uz neku jasnu komunikaciju: „Okej, neće više postojati to i to, ali mi vam dajemo mogućnost za to i to...“, mislim da će ljudi na to jako dobro reagovati.“ (Žena, 31 godina, zaposlena)

Najvažnija komunikaciona poruka mora biti usmjerena na **benefite pravedne tranzicije – finansijsku i ekspertsku podršku, nova radna mjesta itd.** Za ove teme su najviše zainteresovani mladi i žene.

„Vjerovatno sve ono što bi išlo nama u korist, što bi moglo da nam pomogne da nam život krene na bolje. (...) Znači bukvalno sve, pošto smo rekli da nam je to nepoznanica, bar meni, to bi bilo ekstra, prosto bi se svi mi pronašli u nečemu.“ (Žena, 44 godine, zaposlena)

„Šta bismo mi dobile od svega toga?“ (Žena, 42 godine, nezaposlena)

Kao što je već pomenuto, komunikacija o vrijednostima poput održivog razvoja ili “zelenih” vrijednosti urodi plodom samo kod određenih grupa. Za većinu pak, važno je prikazati širu sliku i postojanje **dugoročnog plana koji je otporan na političke promjene**. Ovaj stav češće od ostalih ističu sagovornici i sagovornice stariji od 30 godina. Oni žele da im se prikaže **kako će Pljevlja izgledati u budućnosti** i koje su to **konkretne promjene** koje će im tranzicija donijeti:

„Da ne kažu jedno, urade drugo, nego da se stvarno, to je sad utopija što govorim ali volio bih da vidim tačan plan i da vidim po godinama. Jer, to je definitivno proces koji će trajati možda čak i deceniju... mora to dosta duže da se radi i da se kaže: „Do te godine ćemo da uradimo to, do ove godine ćemo da uradimo to, da bismo došli do toga.“ Ali da svaki taj krug djelovanja vodi ka nečemu boljem, da vodi ka nečemu što će ljude rasteretiti.“ (Muškarac, 33 godine, zaposlen)

„Ja bih voljela odmah na početku da vidim širu sliku... Okej, ako će to da traje, nebitno 20 godina, okej mi za 20 godina želimo da budemo tu i tu. Naši koraci do toga, pa ćemo ih razrađivati, to jest, da vidimo sliku kako su razrađeni, a onda da pratimo postepeno ... I svake godine da imamo potpuno jasan izvještaj, a ne laži na koje su Pljevljaci decenijama navikli.“ (Žena, 31 godina, zaposlena)

„Konkretni koraci. U kom vremenu bi se to dešavalo.“ (Muškarac, 50 godina, zaposlen)

Interesuje ih i na koje se sve profesije odnosi tranzicija, te koji su planirani pravci razvoja koji će omogućiti diverzifikaciju tržišta zapošljavanja.

Mladi ističu da bi voljeli da dobiju informacije o tome koji će sve oblici pomoći biti ponuđeni stanovnicima Pljevalja. Dodatno, ističu da bi voljeli da se upoznaju sa **primjerima dobre prakse iz inostranstva**, a pogotovo zemalja koje su kontekstualno i kulturno bliske Crnoj Gori. Smatraju da bi na taj način dobili precizniju sliku o tome u kojem smjeru će se Pljevlja kretati.

Kada je o ženama riječ, nekoliko njih je istaklo da treba govoriti o **pilot projektima** koji se sprovode ili će se u bliskoj budućnosti sprovoditi u Pljevljima, a koji su usmjereni na otvaranje novih radnih mjesta i nove industrije. Na taj način, „građani bi vidjeli da biti preduzetnik nije bauk, nije strašno, da je poželjno”.

Govoreći o kanalima komunikacije, vrijedi istaći **komuniciranje** poruka **putem** brojnih **murala sa ekološkim temama** koji se mogu naći u Pljevljima. Ovi murali počeli su se oslikavati po gradu kroz inicijativu NVO sektora, i kako sagovornici i sagovornice kažu, mogu biti snažan alat za prenošenje pozitivnih poruka, ali i uljepšavanje grada i njegovu urbanizaciju. Tako, murali mogu biti dobar način da se građanima i građankama da osjećaj da žive u modernom gradu, ali i da se njima postepeno ukloni ideja o zagađenosti Pljevalja i podstakne prihvatanje ekoloških inicijativa:

„Kažu to više nije onaj grad, sad je to mnogo ljepši grad, uz par obojenih zidova, na lijep način oslikanih., sa par umjetničkih djela, sa manjim ili većim kvalitetom, neka publika sudi ali, desila se neka promjena čemu svi svjedočimo. Negdje sam srećan što će se to nastaviti, sad možda ne u tom kapacitetu ali isto smatram da će inicijativu prepoznati lokalna samoprava sigurno, to je nešto što se prosto ne da ne prepoznati. To je nešto što svi vide kao benefit, znači svi. Grad dobija taj neki urbani izgled, nije više onako jedna zatvorena, siva sredina.” (NVO sektor)

Lokalni mediji su takođe od posebnog značaja za stanovnike Pljevalja kada je proces komunikacije u pitanju. Od Radio Televizije Pljevalja kao javnog emitera, do brojnih portala, važno je, kako sagovornici i sagovornice navode, uključiti lokalne medije, posebno jer ih prati većina stanovnika: „Lokalna televizija pod broj jedan, pošto svi gledaju lokalnu televiziju.” Kao što je već i rečeno, jezik komunikacije je bitan, te kako navodi sagovornica iz medija, važno je voditi računa preko kojih medija i na koji način se plasiraju informacije, te izbjegavati senzacionalističke naslove koji samo dodatno mogu zbuniti i potencijalno zastrašiti javnost:

„Mora se voditi računa sa kojim medjima se sarađuje. Mi ipak imamo tradiciju, lokalni, javni emiter. Mi smo tu da budemo objektivni, pravovremeni i imamo kodeks kog se pridržavamo. U poplavi portala i puštene komunikacije, komentaranja ljudi koji apsolutno ne razumiju, ne poznaju određene teme, a vi im pružite mogućnost da komentarišu i iznose milion nekih netačnih podataka, samo zbunjuje i još više zastrašuje javnost. Prosto da postoji strategija na koji način će se plasirati informacija.”

Postavlja se i pitanje povjerenja u medije i dugogodišnjih obećanja. Kako sagovornici i sagovornice navode, „dosta toga na državnoj televiziji tokom trideset godina je izrečeno o toj tranziciji, krenuvši od drugog bloka termoelektrane preko svih nekih stvari kojim je ovaj narod bio onako držan na nekom povodcu, a onda od toga ništa...”.

Tako, ukoliko se informacija plasira putem lokalnih medija, učesnici vjeruju da će to imati dodatnog značaja i rezultirati većim povjerenjem kod stanovnika, uzevši u obzir da im “njihov” medij nešto prenosi. Jedna od sagovornica iz medija navodi da svijest o promociji ekoloških tema već postoji i da je važno na televiziji plasirati ove teme na informativan način. Ističe osnovne postulate medija da edukuju i informišu građane i građanke, i naglašava da ova tema nije izuzetak: “

U početku se zvala emisija „Ekološki magazin”, a odnedavno je promijenjeno u „Četiri E”. Pokušavamo da izbalansiramo, makar javnosti da pokažemo, koliko su ekonomija, ekologija, energetika i edukacija bitne i uvezane, tako da će ova energetska tranzicija imati mjesta u našoj emisiji kroz više aspekata.” (Mediji)

Radi dolaska informacija do što više različitih demografskih grupa, mimo televizije, važno je uključiti i portale i društvene mreže.

Ono što **mladi** ističu jeste vjerovatnoća da će neke informacije bolje razumjeti i češće ispratiti ako se plasiraju preko **Instagrama**, što je **društvena mreža koju** tvrde da **najviše koriste**: „Evo na primjer, da Vi niste pomenuli sam taj pojam ne bih ga guglala iskreno. Nego ako mi nešto možda ono na Instagram naiđe. Iskreno onako.”

„Eto, kažem u Pljevljima imamo tu neku sreću da imamo nekoliko lokalnih portala koji su zaista objektivni. Tvrđim jer prosto nisam vidio da su u nekom smislu favorizujući za nešto nego otprilike to je, čak mi se nekad čini (...) do maltene do prije tri godine ti lokalni portali, internet portali su bili mnogo objektivniji nego državna televizija.” (NVO sektor)

I pored toga što mediji moraju igrati značajnu ulogu u procesu pravedne tranzicije u Pljevljima, evidentno je da **kontakt sa građanima** mora biti uspostavljen i **na ličnom nivou**. Kao izuzetno važna ističe se potreba da se prvenstveno informišu oni na čije živote će tranzicija najviše uticati. Učesnici naglašavaju da je **najvažnije da** oni koji su **zaposleni u energetsom sektoru imaju sve potrebne informacije** o promjenama koje dolaze, što će olakšati i njihovo prihvatanje. Nakon što oni prihvate i razumiju benefite tranzicije, informacije i dobra volja će se proširiti i na njihove porodice, pa onda i širu zajednicu:

„Ne znam koliko je on za to, ali možda X (jedan od rukovodilaca rudnika, prim. aut.) može poslužiti. Naši ljudi preko noći stvore ni od koga idola, uzora. Da im X kaže „gađaj kroz ovaj zid, to je šper ploča, probićeš”, oni će gađati jer je on to rekao. Takvi ljudi nisu za uzor, ali opet mogu poslužiti kao alatka za postizanje cilja” (Muškarac, 26 godina, zaposlen)

Kada je u pitanju lični kontakt, sagovornici i sagovornice navode aktivnosti od organizovanja tribina i **okruglih stolova** gdje i stanovnici mogu učestvovati i postavljati pitanja, do postavljanja **info štanova na prometnim mjestima** poput glavnog šetališta u gradu. Ovakve aktivnosti dominantno ističu **mladi**.

„Bukvalno na trgu napraviti kviz i date ljudima ne znam besplatno piće i imate, to piće neće naravno dosta koštati, neke ekipe podijele se i onda kroz neka pitanja, mogu i neke nagrade ali simbolične, postavljaju se pitanja, razgovor, napravi se neka atmosfera koja na kraju može da provuče ideju koju vi želite.” (Muškarac, 26 godina, zaposlen)

Pored toga, oni smatraju da bi bilo interesantno informacije o ovoj temi, barem na nivou logoa i slogana, prikazivati u toku događaja koji u Pljevljima izazivaju pažnju javnosti poput **folklornih priredbi**, turnira u “3 na 3” košarci ili **prije projekcija filmova** u bioskopu.

Sagovornici stariji od 30 godina navode i da je potrebno organizovati okrugle stolove sa predstavnicima kompanija, medija, nevladinih organizacija kao i lokalne vlasti i mjesnih zajednica, te da je poželjno da ih eksperti informišu o značajnim pojedinostima za ovu temu. Na taj način će svi, na svoj način i kroz svoje kanale komunikacije moći da prenose poruke. Takođe, naglašavaju da može biti korisno da takva okupljanja otvori značajna politička ličnost, kako bi se prenijela poruka o podršci i konsenzusu političkog vrha kada je u pitanju tranzicija u Pljevljima.

„Napraviti okrugle stolove, konkretno kod nas, gdje ćemo moći dovesti ljude koji zaista mogu da nam objasne i da nas prosto uvjere da se sa gašenjem, jednoga dana, rudnika i termoelektrane neće zaključati vrata na našem gradu, nego da nam daju konkretne informacije šta se to planira i na koji način. Isto tako, omogućiti im da postave konkretna pitanja, gdje će biti određeni neki moderatori, da se izbalansira. (...) Prisustvuje predsjednik, ali cijelom događaju, ne samo na početku i „ja sad odoh, zdravo“. Da ne bude pro forme radi već da zaista narod vidi, da se ozbiljno radi na tom razvoju.“(Mediji)

Kada govorimo o široj javnosti, navodi se da je potrebno organizovati tribine za građane i građanke, te ih kvalitetno ispromovisati i uvjeriti građane da mogu doći, iznijeti svoje mišljenje i, pogotovo, postaviti pitanja. Posebno se ističe da se, kada se organizuju aktivnosti unutar zajednice, budi osjećaj pripadnosti i dijeljenja problema, te se otvara mogućnost razmjene ideja i stavova i omogućava se svima da podijele svoje brige i nedoumice.

Kako navodi jedan od mlađih sagovornika, **komunikacija** uspostavljena **uživo**, za razliku od one preko malih ekrana, ima **mного većeg efekta** na prihvatanje određenih ideja i buđenje osjećaja pripadnosti zajednici. Posebno navodi da je i vid komunikacije preko fokus grupa u kojoj je učestvovao izuzetno koristan.

„Ja isto mislim da je ovo super. Da su ovi vidovi ovakvih radionica, predavanja super. Zato što kada smo na telefonu i kada gledamo tako nešto mi svi skrolujemo i ne razmišljamo o tome. Tako da neki vid ovakve teme gdje ljudi moraju da budu ovako angažovani, a ne samo da sjedimo i da slušamo su mnogo dobra zato što moraš da razmišljaš, da pružiš neke svoje ideje. Tako da, mislim da je ovo mnogo bolje“.

Škola se navodi kao najznačajniji kanal komunikacije na ovu temu kada su mladi u pitanju.

Škola se navodi kao **najznačajniji kanal komunikacije** na ovu temu kada su **mladi** u pitanju. Edukovanje mladih o temama kao što su zelena ekonomija, tranzicija i održivi razvoj od posebne je važnosti jer su upravo mladi oni koji će vremenom preuzimati značajne uloge u procesu pravedne tranzicije i nastaviti započeti posao. Škola je kanal koji ima određeni autoritet, i takođe je mjesto gdje je najjednostavnije okupiti mlade i predstaviti im materiju sa garancijom da će je barem dio primiti, što kroz obavezni kurikulum, što kroz sekcije i vannastavne aktivnosti kao što su radionice i klubovi.

Takođe, mladi sagovornici ističu da je potrebno krenuti još od osnovne škole sa ovakvim temama i rano plasirati ideje djeci, kako bi se vremenom razvijao i mijenjao mentalitet u tom pogledu.

„Predavanja u školi bila najefikasnija, pogotovo za mlade mislim koji su još tu... To bi uhvatilo sigurno najširi broj ljudi. Jer mislim... Socijalne mreže i portali - to je sve gatanje koliko će se ljudi tu pogoditi, a ovako ako gađamo na mlade ljude mislim da su ta predavanja, pogotovo što su još interaktivna i što se odvijaju uživo između ljudi, diskusija se pokreće i slično. Mislim da bi to kasnije mnogo više pokrenulo priče uživo, da bi mladi ljudi prenosili ljudima koje znaju, roditeljima.“ (Učenik, 18 godina)

“To treba da krene sa nivoa koji je što bi se reklo, školski, iz osnovne škole pa dalje.“ (NVO sektor)

Takođe, **otvaranje posebne kancelarije koja se bavi ovim pitanjem**, i koja je otvorena za javnost, može biti od velike koristi kao mjesto za dobijanje pravovremenih i tačnih informacija. Sagovornici i sagovornice

navode da je važno da u opštinskim vlastima postoji adresa gdje se građani mogu obratiti, dobiti savjete, do toga da mogu pratiti napredak dugoročnih projekata koji se sprovode. Neki od učesnika pominju da bi bilo korisno da se kreira i **odvojeni web sajt** koji će se baviti pravednom tranzicijom i gdje će građani znati da u svakom momentu mogu pronaći željene informacije:

„Ja da sam u toj situaciji, ja bih najviše volio kad bi bila neka kancelarija đe ja mogu da pitam, da dobijem odgovor, a ne samo da slušam i sve ono što mi je nejasno da ja posle kažem ti si rekao tako. I opet samo konkretne stvari, pa neka to bude pet ljudi, koliko god, a vjerovatno će ljudi kad vide da se to baš bliži biti zainteresovani. I mislim da je taj dijalog najbolje rješenje i da ti koji sa ove strane budu objašnjavali budu pravi ljudi koji umiju da objasne.“ (Muškarac, 50 godina, zaposlen)

„Da ti i ja vidimo kako teče taj projekat, da uđem na sajt i da vidim dokle su oni došli sa tim projektom.“ (Muškarac, 33 godine, zaposlen)

„Da odeš u Opštinu sam da se informišeš o tom projektu dokle je, što treba da se radi, kako ti možeš da učestvuješ u tome. Da li ima nekog načina kako ti možeš da pomogneš. Da li ti recimo imaš neke ideje koje bi htio da podijeliš sa njima.“ (Muškarac, 35 godina, zaposlen)

Kada je riječ o nosiocima poruka, važno je naglasiti da među učesnicima postoji opšti konsenzus da treba biti oprezan sa prenošenjem poruka o pravednoj tranziciji sa političke scene. Kako objašnjavaju, zbog dugogodišnjih praznih obećanja postoji **veliko nepovjerenje prema političkoj klasi**:

„Niko (od političara, prim. aut.), zato što su svi to pričali, a radili su za sebe. Tako da prvo bi trebao da nešto uradi, pa tek onda da priča. Zato što smo već izgubili povjerenje u sve te priče, znači treba nam nešto konkretno da se uradi, pa tek onda da dođe da priča.“ (Žena, 46 godina, nezaposlena)

„Ovdje je sve izgubilo svoju vrijednost zato što se, nažalost kažem, unazad toliko godina zbog te proklete politike i svega toga što se dešavalo, ljudi koji su bili na tim nekim položajima, prosto im niste mogli prići. Zamislite ja kao građanin ovog grada, ako postoji gradonačelnik, ja imam pravo da dođem da pričam sa njim ako želim. Nema šanse da ti možeš doći do nekog. Znači ili si kod ovoga ili onoga ili nema vremena i prosto narod je izgubio vjeru u sve to.“ (Žena, 44 godine, zaposlena)

Ipak, kako je politička volja od izuzetnog značaja za uspješnost pravedne tranzicije, sagovornici i sagovornice ističu da komunikatori moraju dolaziti i iz ove oblasti društvenog života. U cilju povećanja uspješnosti, preporučuju da komunikatori pravedne tranzicije dolaze iz svih djelova političkog spektra. Nadalje, sagovornici i sagovornice ističu da je veoma teško ukazati na osobu koja bi odgovarala svima ili barem većini stanovnika Pljevalja. Kako pojašnjava jedna od učesnica – “mi smo tu malo čudni. Ako bude Pljevljak, stavićemo ga na sto skenera, biće ono a đe si bio 1941. (smijeh). Ako bude neko van Pljevalja, rekli bi odma’ “Vidi ga ovaj Podgoričanin došao””. Ipak, ukazuju na nekoliko uslova koje kandidat mora ispuniti da bi bio prihvaćen, te na svoje preferencije u pogledu idealnih nosilaca poruka. Prije svega, smatraju da **tim komunikatora** mora biti **multidisciplinarnog karaktera** i da različiti profili – političari/ke, ekonomisti/kinje, umjetnici/ce itd. – moraju o tranziciji govoriti iz perspektive svoje profesije. Nadalje, ukoliko se radi o osobi iz Pljevalja, **zajednica mora vjerovati da ta osoba i njena djeca žive/žele da nastave život u Pljevljima**. To je *conditio sine qua non* oko kojega je saglasna dominantna većina sagovornika:

„... da taj kaže „Ja ostajem u ovom gradu. Ja ću i moju djecu pokušati da zadržim u ovom gradu”. Ljudi koji dođu iz Podgorice i kojima su djeca u Podgorici, kojima su djeca odjavljena odavde, da pričaju o tome, ja im ne vjerujem. Ja ne mogu ni na koga da vršim pritisak, ne mogu sad reći “E znate šta, X (anonimizirano, prim. aut.) je dobar primjer”. On je dobar čovjek, ali njegova porodica je odavno u Podgorici i on se neće vratiti. Ako nije svoju djecu ubijedio, kako mene da ubijedi?” (Mediji)

Na kraju, pojedini učesnici i učesnice ističu da bi u proces trebalo uključiti i **vjerske poglavare**, budući „da njih zajednica najviše poštuje“.

Kada je riječ o mladima, oni bi kao nosioce poruka o pravednoj tranziciji rado vidjeli **sportiste/kinje i umjetnike/ce** – bilo da je riječ o osobama porijeklom iz samih Pljevalja²⁹, Crne Gore³⁰ ili regiona.

Ovi kandidati/kinje se ističu kao osobe koje nisu politički orijentisane, a koje mogu, poput ranije spominjanih murala, doprinijeti ideji tranzicije i na jedan drugačiji način biti zagovarači ove priče. **Sa druge strane, sagovornice ističu da bi lice kampanje trebale biti žene.**

„...žena treba, jer smo vidjeli unazad toliko godina da su sve muškarci i da nisu uspjeli. E ali ipak ja ovo i kad kažem, mislim na to da idu te bolje promjene. Znači prosto da probamo nešto drugo. Možda bi se čudo desilo, evo koliko je muškaraca bilo i ništa nisu postigli.“ (Žena, 44 godine, zaposlena)

29 Košarkaši Slavko Vraneš i Žarko Paspalj, rukometaši braća Peruničić i glumac Izudin Bajrović neke su od osoba koje su spomenuli učesnici

30 Košarkaš Nikola Mirotić i članice ženske rukometne reprezentacije Crne Gore su navođeni kao primjeri

